

A magyar szellemtörténet bírálatához*

SZIGETI JÓZSEF

Nacionalizmus és kozmopolitizmus

A társadalmi haladás koncepciójának az a radikális kiküszöbölése a történetfelfogásból, melyet a szellemtörténet a polgári történet szemlélet minden más árnyalatú hanyatlási termékénél következetesebben végrehajt, rendkívüli mértékben felerősíti és minőségileg új, magasabb — helyesebben, minthogy ez a fejlődés a polgári ideológia visszafejlődése: alacsonyabb — színvonalra juttatja a polgári történetfelfogásban mindig is meglevő nacionalizmust. Amíg a polgári történészek az emberi haladás kérdését, ha még oly elvontan értve is, így vagy úgy napirenden tartották, addig legalább módszertani szempontból — ha nem is a történetírói gyakorlatban, ahol a haladás lapos evolucionista felfogása teljes ellentétbe kerül a tényekkel, és sokféle nehézséget támaszt — adva vanszámukra valami végső mérték, amelyen a nemzeti történelem különböző szakaszait, mozgalmait, egyes tényeit lemérhették.

A „nemzeti” történetírás éppen a nemzeti szempont kizárólagosításával torlaszolta el önmaga előtt a nemzeti történelem igazi, az egyetemes emberi haladás összefüggéseiben való megértésének útját. Eltorlaszolta önmaga előtt még a nemzeti mozgalmak igazi megértésének útját is. Mert a nemzet történelmi kategóriájának izoláló túlértékelése, végső kritériummá tétele, áthamisítása a történelmi eseményeket egyedül egységbe foglaló szintetikus eszmévé, azzal az elkerülhetetlen módszertani következménnyel jár, hogy elesnek a különböző, rendszerint egymással szembekerülő nemzeti mozgalmak megítélésének lehetőségétől, konkrét történelmi szerepének megértésétől. 1848—49 nemzetiségi mozgalmaival kapcsolatban Szekfű, önkéntelenül, akaratlanul is bevallja ezt a csődöt:¹

„... ha a nemzetiségek összeütközését a XIX. századi nacionalizmus természetéből megmagyarázhatjuk is, ebből nem következik, hogy a bécsi kormány szerepét bármiképp is igazolhatónak tarthatná a valamelyes objektivitásra törekvő történetírás. Igaz, hogy *Kollowrat* celszövényei mögött *szívének rejtett*

* Cikkem — jócskán — megkésétt folytatása a Filozófiai Évkönyv 1952. sz.ában hasonló címen közölt írásnak. A Rankéra vonatkozó fejtegetés megismétlését éppen azért tartottam szükségesnek, mert ennyi év eltelte után nem számíthatok az olvasók emlékezetére. Az olvasó külön utalás nélkül is felismerheti, hogy a régi nacionalizmus és kozmopolitizmus bírálatát hogyan függ össze az ellenforradalom által felelevenített hasonló tendenciák elleni harccal.

¹ Ezt és a következő fejtegetést vö. Szigeti József: Útban a valóság felé 1948. 254—55. l.

zugában ott volt a cseh nacionalizmus, amely az akkor szerencsésebb kifejlésnek örvendő magyarságnak lépteit irigységgel kísérte, egészen véve azonban sem nála, sem az úgynevezett kamarillánál és a Latour körül gyülekező szoldateszkában nemzeti érzelem nem játszott szerepet.”²

És ha nemzeti érzelmek „egészen véve” Kollowratnál és a kamarillánál komoly szerepet játszottak volna?! Akkor „a valamelyes objektivitásra törekvő” nemzeti történetírónak, a módszer logikáját követve kötelességszerűen vállalnia kellene a bécsi udvar apológiáját. Mert ha a nemzet a végső érték, a végső egyetemes kritérium, akkor az egyik nemzeti mozgalom éppoly jogosult, következésképpen éppoly jogosulatlan, mint a másik s az egymással küzdő egyenlő jogok kölcsönösen megsemmisítik egymást. A nemzeti szempont túlhajtása így átsap az önmaga ellentétébe, a nemzeti kérdésben megnyilvánuló nihilizmusba. Az egyik pólusnak az átsapása a másikba jelzi, hogy valójában nem a nemzeti érdekek, hanem az uralkodó osztály érdekei állnak az előtérben.

A marxizmus kezdettől fogva túl van ezen az ellentmondáson. Az egyetemes emberi haladás érdekeiből kiindulva vizsgálja meg a nemzeti mozgalmak konkrét sajátosságait, mindenekelőtt azt, hogy mennyiben esnek egybe a társadalmi haladás főirányával. S ha adott esetben a nemzeti mozgalom, mint a demokratikus vagy szocialista világmozgalommal összefüggő részfolyamat, ellentmond az össz folyamatnak, a részt elveti. Marx és Engels azért fordultak szembe 1848—49-ben a legnagyobb határozottsággal a kis szláv népek azon nemzeti igényeivel és függetlenségi törekvéseivel, amelyek az Ausztriától és az orosz cárizmustól támogatott pánszlávizmus politikai-ideológiai formáiban jelentkeztek, mert gátolták a magyar és ezáltal más európai népek harcát a kivénhedt feudál-abszolutista hatalmak, az európai reakció orosz és osztrák főtámaszai ellen. A marxizmus éppen ezért összehasonlíthatatlanul mélyebben képes feldolgozni a nemzeti mozgalmakat is, múltra és jelenre nézve egyaránt, bármely előtte járó történetfelfogásnál. A társadalmi haladás és a nemzeti függetlenség kérdésének összekapcsolásával a nemzeti fejlődés tartós érdekeit veszi tekintetbe, a múltban a polgári haladást, amelynek erőteljes kibontakozása egyedül biztosíthatta a nemzeti függetlenséget, a jelenben mindenekelőtt a szocialista fejlődést, amely egyre inkább a független nemzeti fejlődés egyetlen igazi garanciája. A szellemtörténet viszont a társadalmi haladás és a nemzeti fejlődés ellentétéből indulva ki, legfeljebb a nemzeti fejlődés futó, átmeneti érdekeit állíthatja koncepciójában az előtérbe, a nemzet tartós érdekeinek legnagyobb kárára.

A polgári történetírás, kivált a szellemtörténet, persze nem akad fenn felfogásnak belső ellentmondásán. Számára ez az ellentmondás csak formális, s éppen ezért tartalmilag megszűnik egyértelmű nacionalizmusában. Az objektív mértéket felszámolva, szubjektív mértéket állít helyébe: saját nemzetének immár prefasiszta vagy kifejezetten fasiszta jellegű „sacro egoismo”-ját, amely saját nemzete falánkságát az összes többi nemzet falánkságával igazolja. A különböző nemzeti fejlődések így megfellebbezhetetlen végzet-szerűséggel kerülnek egymással szembe. Szekfü a moralizálásba fulladó „nemzeti” történetíró tehetetlen rezignációjával fogalmazza meg ezt, mint a morális eszmények kikerülhetetlen hajótörését a valóság zord szirtjein.

„A történésznek azt kell mondania — olvassuk a Magyar Történet idézett helyén —, hogy a nemzetiségi mozgalmak önmagukban lefolyó processzusok,

² Hóman—Szekfü: Magyar történet V. k.

amelyek szükségképpen éleződnek ki egymás ellen, amikor is józan tanácsok és szabályok hatástalanok.”³

S az imperialista korszakra vonatkozólag, amelyben a „koreszme” az „impérium-gondolat” ellenállhatatlan parancsszava, a szellemtörténet szerint kivétel nélkül mindent maga alá rendel, már a Három Nemzedék a következő tanulságot vonta le :

Nagy és kis államok „ugyanolyan hataloméhséggel és kapzsisággal vetették magukat . . . az imperialisztikus politikába, amelynek kiindulópontja mindenütt az erkölcsitől elválás és a másénak megkívánása volt. Az imperializmus korszakában, amelynek vége még messze láthatatlan, különböző kormányformáktól függetlenül állítják az államok, legyenek bár monarchikusok, demokraták vagy proletárok, minden tehetségüket, egész külső és belső életüket az imperializmus szolgálatára”⁴.

A tárgyalagos történetést egyáltalán nem bántja, hogy a koreszme mellett és ellen egy másik „koreszme” tűnt fel, a proletárszocializmusé, amely győzelmet aratva, a Föld egyhatodán megsemmisítette az imperializmus gazdasági alapját, olyan álamhatalmat hozva létre, amely a béke jelszavával az ajkán született. Hiszen a nemzet és az impérium eszméje éppen arra szolgál a kezén, hogy mindenféle osztálytartalmat, szociális folyamatot elhomályosítson a segítésével.

Mínthogy a haladással együtt tűnik el az osztályharc fogalma is a polgári történetfelfogás alapvető módszertani kategóriáinak sorából, amelyek lámpásként szolgálnak számára a múlt és jelen történetének megvilágításánál, azért a szellemtörténet nemzeten semmiképpen sem a valóságos nemzetet érti, azt, amelyik a kapitalista fejlődés terméke s az osztályok harcában és összefüggésében létezik, hanem ennek egyre határozottabb tagadását, a kiagyalt, egyre osztályfölöttibbé eszményített, a valóságban sohasem létezett nemzetegységet — nevezzék ezt népnek, fajnak vagy bármi másnak. A burzsoá-nacionalista felfogás éppen ezért nemcsak a nemzeti és nemzetiségi mozgalmak felfogásában mutatkozik meg, hanem módszertani szempontból abban, hogy *bármely kérdés tárgyalásánál a szociális tartalomnak, osztálytartalomnak elébe helyezi a nemzeti formát*, mint ahogyan általában a polgári gondolkodás kivált hanyatló szakaszán a formából igyekszik levezetni a tartalmat, tótágast állítva a valóságos viszonyt. Szociális tartalom és nemzeti forma eme fejtetőre állított összefüggése a külpolitika primátusáról szóló, a szellemtudományos történetfelfogásban nagy szerepet játszó elméletben mutatkozik meg legvilágosabban.

Szekfü, Rankét elemezve, nem mondotta ki világosan, miben is állott a német történetész legényegesebb „korrekciója” a franciák politikai történetírásával szemben. De ismét kimondja Meinecke és kimondják más szellem-történetészek ezúttal világosabban magánál Rankénál is. Ranke aligha lehetett volna az imperialista korszak szellemtörténetészeinek dicsőített példaképévé ha nem hozott volna mást is, mint a történelmi relativizmus éles és határozott megfogalmazását. A haladás és az osztályharc francia elmélete fölött gyakorolt bírálatának azonban pozitív kiegészítése a külpolitika primátusát, a belpolitikával szemben való elsőbbségét hirdető elmélete, amely az osztályok

³ Uo.

⁴ Három Nemzedék 307. . vö. Szekfü másik tisztelt példaképének, Erich Marcksnak Die imperialistische Idee in der Gegenwart c. tanulmányával (Männer und Zeiten kötet 1916.), amely az imperializmus szellemtörténeti felfogásának tipikus professzori változatát adja.

harcát, a haladás és reakció harcát a népek és nemzetek egymás elleni harcával helyettesítette.

„Ez volt az a felismerés — mondja Meinecke —, amelynek birtokában fölényben érezte magát kortársaival szemben . . . Ranke tanaiból a legkönnyebben érthető, a legszemléletesebben és legmeggyőzőbben dokumentálható és ezért a legismertebb, hogy a külpolitikának primátusa van a belpolitikával szemben, hogy az állam belső alkotmánya és ennek kialakítása ama kényszerítő parancs alatt áll, amit a külső hatalom és függetlenség a világban reá ró. Az államnak úgy kell berendezkednie belül, hogy kifelé a lehetőség szerint jól helyt tudjon állni. Azóta egészen a jelen pillanatig újból és újból megerősítette a történelemkutatás és az élettapasztalat, hogy Ranke itt az állami élet természeti törvényét találta meg, amely átmeneti ingadozásoktól eltekintve, újból és újból érvényesül. Úgy szólván új szeművé volt az, amelyet Ranke a kortársak számára kínált és amelyen keresztül most már a vélemények és pártok harcát az állam legjobb alkotmányát illetően, egészen másképp nézték. Ti. valamennyien, ez csendül végig a beszélgetésen (Ranke Politikai Beszélgetés c. dialógusáról van szó — Sz. J.), akik egy határozott alkotmányeszmét ajánltok az állam számára, hamis és irreális előfeltevésekből indultok ki. Az alkotmány problémáját minden államnak a saját különleges szükségleteinek megfelelően kell megoldania, amely szükségletek közül a külpolitikaiak a legfontosabbak . . . Az ellentét a forradalom és a reakció között egyáltalán másodlagos a hatalmi politika és a külső viszonyok nagy kérdéseivel szemben. Ezekben rejlik minden politika tulajdonképpeni központja. Az érdekek erősebbek, mint a vélemények . . . mert az önfenntartás és a hatalom fenntartása, amely minden államot arra kényszerít, hogy belső berendezését ehhez alkalmazza, csak hatása és folyománya az államélet egy még magasabb és átfogóbb tényének, nevezetesen annak, hogy minden államnak megvan a maga sajátos, utánnozhatatlan élete, hogy minden állam egy különleges szellemi lényegiséget képez, saját lét- vagy növési feltételekkel, életének rejtett mélyeiből alakító és formáló elvvel — egy meghatározott entelechiával, mondhatta volna Ranke is”.⁵

Elég! A figyelmes olvasó hosszú idézetünkéből már érezheti, hogy itt nem egyszerűen Ranke beszél, hanem az imperializmus szellemében megszólaltatott Ranke. Ha Ranke Politikai Beszélgetésének a külpolitika elsőbbségéről szóló tételében a IV. Frigyes Vilmos körül csoportosuló romantikus porosz reakció ama vágya tükröződik vissza, hogy a német egységet a kis német fejedelemségek Poroszországba való bekebelezése útján valósítsa meg, úgy a Meinecke-féle kifejtésben már az imperialista burzsoázia farkasétvágya nyilatkozik meg, amely a világ újrafelosztását tűzi napirendre s ezt az állam „növési feltételeinek”, „életterének” stb. hazug elméleteivel igazolja, Hitlertől a mai amerikai vagy nyugatnémet imperialista körökig. A külpolitika primátusának elmélete a fasiszta ideológiába torkollott bele, akár akarták ezt az egyes szellemtörténészek, akár nem, akár beteljesedés és kinyilatkoztatásként üdvözik elméletük durva, fasiszta propagandáját, akár megriadnak a végső következményektől s Goethe Zauberlehrlingjéhez hasonlóan hasztalan igyekezettel próbálják megfékezni az általuk felszabadított rossz szellemeket. A fasizmus csak nyíltabban, a propaganda rikítóbb plakátszíneivel mázolja a tömegek szeme elé a telhetetlen étvágyukban egymást felfaló nemzetek történelmi freskóját, amelyet a szellemtörténet a tudomány minuciózus ecsetjével, átmenetekben és árnyalatokban gazdagon festetget. A Ranke elvére építő szellemtörténeti szintézisek végső tanulságát Rosenberg vonta le a „Mythos des XX. Jahrhunderts”-ben :

„A jelen és a múlt hirtelen új fényben jelenik meg és a jövő számára új küldetés adódik. A történelem és a jövő feladata többé nem az osztályok harca

⁵ Meinecke : Vom geschichtlichen Sinn und vom Sinn der Geschichte. é. n. 30. l.

az osztályok ellen, hanem a vér vitája a vérrel, a fajé a fajjal, a népé a néppel s ez a lelki érték birkózása a lelki értékkel”.⁶

Külpolitika és belpolitika fejtetőre állított összefüggése a külpolitika meghatározó szerepével nemcsak napjaink imperialistáinál mélységesen reakciós felfogás, az volt már Ranke idejében is, mindenekelőtt általános elméleti szempontból. Külpolitika és belpolitika elszakíthatatlan egység, a belpolitika primátusával. Amilyen egy állam belső rendje, osztálytartalma, ezt kifejező belpolitikája, olyan a külpolitikája is. A hatalmon levő demokratikus erők igyekeznek a demokrácia nemzetközi erőire támaszkodni, azokat szövetségesként megnyerni stb., mint Kossuth, aki a demokratikus frankfurti parlamenthez küldötte követeit s nem a porosz királyhoz. Reakciós erők rendszerint reakciós külső erőkre orientálódnak. Az egynemű történelmi erők összeütközése progresszív történelmi szakaszukban rendszerint átmeneti, reakciós szakaszukban rendszerint tartós, mivel konfliktusaik tartósságában közelgő pusztulásuk szükségszerűsége fejeződik ki. A nemzetek békés fejlődését és együttélését a szocialista népek lényegében konfliktus nélkül oldják meg proletárinternacionalizmusuk alapján.

Persze, nemcsak a belső megy át a külsőbe, a külső is átmegy a belsőbe. A történelem (a leggazdagabb „példatár”, amelyben mindent megtalálni és mindennek az ellenkezőjét is, de amelyben az ellentétek megzavaró gazdagságán mégis a fejlődés fő irányai uralkodnak) ismer olyan eseteket is, különösen a kis népek történetében, amikor a külső feltételek, a nemzetközi erőviszonyok változása, döntő módon befolyásolja valamely nép életének belső alakulását. De azoktól az esetektől eltekintve, amelyekben az illető nép elpusztul, vagy feloldódik egy más népi egységbe, az illető nép egész további sorsát meghatározó módon csak akkor érvényesülnek ezek a külső feltételek, ha közvetve vagy közvetlenül egybeesnek a belső fejlődés főirányával, különben csak késleltetni tudják a fejlődést, de teljesen elakasztani nem. A proletárforradalomra és a szocialista átalakulásra megérett Magyarországot 1919-ben külső imperialista erők segítségével visszalökhették a kapitalista fejlődés útjára, de ezzel csak magasabb színvonalon termelődtek újra azok a belső ellentétek, amelyek a 19-es proletárforradalmi megoldást követelték. 45 utáni fejlődésünk ezeket az ellentéteket oldotta meg a Szovjetunió által teremtetted kedvezőbb külső feltételek mellett.

Az államélet Ranke-féle állítólag természeti törvénye abban az üres, gondolattalan, mechanisztikus elképzelésben oldódik fel, hogy minden természeti és társadalmi alakulat mozgása valamely más alakulat mozgásából következik, ezé egy harmadikéból s végül a mozgások egész sora istenből. Mert ha elvetik az első, az összes többi mozgató államalakulat belső erőkből történő mozgásának gondolatát, akkor mi maradna mozgatónak, ha nem az isten? A régi reakciós gondolkodók; akik mai utódaiktól kellemesen különböztek abban, hogy legalább igyekeztek végiggondolni saját gondolataikat, nyíltan be is vallották. A politikai romantikus prototípusa Adam Müller, így fogalmazza meg a külső erőktől mozgatótt államéletre vonatkozó gondolatát: „Feltéve, hogy az egész Földön csak egyetlen egy állam léteznék, ez bizonyára önmagában száradna ki és kővé válna”.⁷ Az osztályharc gondolatával együtt tűnik el a burzsoá történetfelfogásból még az az elvont gondolat is,

⁶ Mítosz stb. 2. l.

⁷ Adam Müller: Elemente der Staatskunst. Kröner 48. l. (I. kiad. 1807.)

amely Hegelnél még megvolt, hogy valamely alakulat fejlődése — belső ellentmondásainak kifejlődése. Amennyiben belső fejlődésről egyáltalán szó van, azt vagy mitologizálják, mint Meinecke az állam entelesiáját, vagy a történelem másodlagos műzgási formáira — teszem a nemzedékek harcára vezetik vissza.

Ranke reakciós elképzelése a külpolitika primátusáról az imperializmus tudós védelmezőinek kezében külpolitikailag az imperialista törekvések igazolására, beleértve az imperialista háború igazolását is, belpolitikailag a haladó erők, mindenekelőtt a munkásosztály gúzsbakötésének és féktelen elnyomásának igazolására és előkészítésére szolgáló ideológiai fegyver volt. A múltra alkalmazva, a történelem kiélezetten nacionalista, tehát sovinszta, imperialista eltorzításának eszköze. Ezért indultak ki szellemtörténészeink is ebből a Ranke-féle elméletből, ezért dolgozták ki ennek segítségével nihilisztikus történelmi relativizmusukkal együttjáró, azt kiegészítő abszolutisztikus, nacionalista mitoszaikat.

Ezek az osztályérdekből származó szubjektív politikai motívumok nem jelentkeznek ilyen nyíltan magában a történetírásban, ellenkezőleg itt úgy tűnik fel mintha objektív történelmisajátosságok igazolnák Ranke elvének felhasználását.

Az újkori magyar történelem katasztrófái, bukott függetlenségi harcai ugyanis könnyen idézik fel azt a hamis látszatot, hogy — legalábbis — újkori történetünk egész menete a külső kedvezőtlen erőviszonyok függvénye és a nemzeti fejlődés belső erőinek ehhez kellett alkalmazkodniuk. Hasonlatosan ahhoz, ahogyan a német történelem belső nyomorúságán alapuló német nemzeti kiszolgáltatottság, amely a XVI. sz.-tól a XIX. század derekáig tart, majd a XIX. század második felében meginduló agresszív külpolitika sikerei és balsikerei feledik a kiszolgáltatottságot, illetve az expanzív törekvéseket létrehozó mélyenjáró gazdasági és szociális folyamatokat. Kétségtelen, hogy a német történet felszíni tényei segítették elő Ranke elméletének kialakulását és elterjedését a német történészek körében, mint ahogy a német tudománytól való általános függésen túlmenőleg a magyar történelem felszíni tényei segítettek elő elterjedését hazánkban. Ebből a szempontból igen jellemző, hogy sem az angol, sem a francia történetírásban nem terjedt el ilyen mértékben Ranke elve, még az imperialista korszakban sem, mert a francia és angol történelem menete, amelyben társadalmi haladás és nemzeti fejlődés sokkal szervezettebben fonódnak egymásba, már eleve szűkebb körre korlátozta az elv használhatóságát.

A magyar és német történelem hamis látszatai azonban látszatok. S a látszat valósága a valóság látszata csupán, nem az igazi valóság. A tudomány feladata éppen az ilyen hamis látszatok kritikai felbomlasztása, a valóság mélyenjáró, a hamis látszatokat is előidéző folyamatainak megragadása. Az ilyen látszatok elburjánzása a magyar és német történelemben természetesen fölöttébb megehezíti a teoretikusok számára a történelmi folyamatok belső hajtóerőinek feltárását. De a történelem igazi idegzete a magyar szellem-történeti iskola megszületése idején már réges-rég fel volt tárva, ha nem is a polgári történetírásban. S ha szellemtörténészeinknek — a szellemre való szakadatlan hivatkozásuk ellenére — nem volt elég szellemi erejük a hamis látszatok ködvilágának szétfoszlatásához, az semmiképpen sem tehetségük dimenzióitól függött, hanem az adott történelmi feltételek mellett osztályhelyzetüktől; — hiszen a tehetségtelen Hómannal szemben ott állt a nagytehetségű Szekfű, és Szekfű ellenfeléből, Mályusz Elemérből sem a tehetség és tudás hiányzott. Az uralkodó osztályok érdekeit s az ezeket kifejező politikai tendenciákat szolgálták ki, vagy egyes esetekben előlegezték a politikusoknál

mélyebben, történelmiben megértett osztályérdek alapján, amikor a tudományos kritikát félretolva, helytelen szellemtörténeti módszertanuk segítségével, még tovább fetisizálták a történelem hamis, a valóságos összefüggéseket fejtetőre állító látszatvilágát.

Ranke elvének alkalmazása a szellemtörténet reprezentatív összefoglaló művében, a Magyar Történetben, mind az összkoncepciót, mind az egyes részletkoncepciókat illetően rendkívül világos. Az egyik fejezet élén a szerzők nyíltan ki is mondják elveiket:

„Tudomány és közvélemény már régóta, leginkább Ranke tanításai következtében, tisztában van azzal a nagy hatással, melyet egy-egy nemzet fejlődésére a külpolitika nagy változásai, a nemzetek kívül működő szomszédos erők gyakorolnak. A külpolitikai hatás az európai történelem menetében oly nyomasztó, mindent maga alá gyűrő erővel jelentkezik, hogy feltétlen érvényesülése szinte a természettudományokat szabályozó axiómákkal, törvényekkel hasonlítható össze. Hazai történetünk mint az európai történet integráns része természetesen szintúgy alá volt vetve a törvény végzettszerű érvényesülésének, akárcsak nyugati szomszédaink élete, aminthogy már a középkorban is láttuk, miként állanak elő itthoni változások külső események hatása alatt. Még fokozottabban felismertük a kölcsönhatást a török korszak két évszázadában, amikor a katasztrofálisan szűkreszabott magyar állam területén még sokkal korlátlanabbul működtek külső erők s a meggyengült állam és nemzet-test kénytelen volt szinte ellenkezés nélkül engedelmeskedni Bécs és Konstantinápoly hatalmi szavainak . . . Nyugat és Kelet erői közé szorulva a kis ország már egyébtől nem, csak ismét nagy külpolitikai változástól, a török hatalom visszavonulásától remélhette az új önállósulást”.⁸

Ranke felfogását a magyar szellemtörténet nemcsak az országvesztő uralkodó osztályok történelmi felmentése érdekében használja fel, Mohács esetében éppúgy, mint a Mohácskal nemegyszer párhuzamba állított Trianon esetében. Sokkal tágabb, átfogóbb koncepciót alapoz meg vele, bármennyire is a történelmi tények arculecsapásával agyalták ezt ki. Lényege röviden szólva abban áll, hogy a magyar nemzeti függetlenség akkor kerül veszélybe, amikor a magyarság nem tud összhangba jutni Nyugattal és Kelet alattomos erői felmorzsolják. S megfordítva: valahányszor összefog Nyugattal, lehetővé válik a Kelet elleni támadás.

A Horthy-korszak szellemtörténeti csillagzat jegyében születő történetírásának alapvető koncepciója ez, amely a Magyar Történet lapjain éppúgy végigvonul, mint a különböző monográfikus munkákon az egész *hivatalos* történetírásban. Nem feladatunk, hogy kimutassuk elterjedtségét különböző művekből vett idézetekkel. Elég, ha legtisztább, legkidolgozottabb, s éppen ezért a széles nagyközönség előtt is legjobban ismert formájában tárgyaljuk meg.

Hóman a Magyar Történet első kötetében, már a magyarság első európai évszázadának belső és külső harcaival kapcsolatban siet leszögeznie azt az elképzelést.

„A magyar nemzet . . . 900 év óta áll őrt Nyugat határán a Magyarországon túl kezdődő keleti világgal szemben. A maga életét és a Nyugat békéjét védelmezve, vérével százszor is megpecsételte első nagy királyának, Szent Istvánnak, a nyugati keresztény világgal kötött örökös szövetsége. Küzdelme mindig eredményt ért, mikor hű volt Szent István és Szent László hagyományaihoz, s mikor a nyugati hatalmak tiszteletben tartották II. Szilveszter és III. Ottó hagyományait. Elbukott, mikor Koppány, Vászoly és Vata keletre néző ivadékai, Péter és Salamon megalkuvó és szolgalelkű utódai tettek szert hatalomra és befolyásra, amikor a nyugati hatalmak III. Henriként megigázásra törekedtek, vagy — Salamon példájára — pillanatnyi érdekeikért az egész nyugati világra veszélyes keleti népekkel léptek természetellenes szövetségbe s ezek kényére szolgáltatták ki saját határaik hűséges védelmezőjét”.

⁸ Magyar Történet IV. k. 235. l.

Hómant a szellemtörténeti módszer csak segíti abban, hogy időtlen érvényű szimbólumot csináljon István és Ottó kapcsolatából, s a Szilvesztertől kapott korona vallásos misztikájával vegye körül azt. Hiszen, szerinte pusztán a magyarság külső körülményei, új földrajzi elhelyezkedése szolgáltak indítékul arra, hogy a magyar lélek a nyugati intézmények és eszmevilág felé forduljon; ily kevés indíték alapján pedig valóban az isteni kegyelem által megvilágosított zsenialításra volt szüksége Istvánnak ahhoz, hogy az elkövetkező évezredes magyar sors szükségleteinek megfelelően cselekedjék. Ez az egész szellemtörténeti miszticizmus csak akkor oszlik el, de akkor aztán annál maradéktalanabban, ha Szent István nevével kapcsolatos fordulatot a magyarság addigi belső fejlődéséből a nemzetiségi szervezet felbomlásából az osztályokra hasadás előrehaladásából, az állam létrejöttének szükségességéből vezetjük le; ezt a folyamatot természetesen meggyorsította és elősegítette a feudális nyugati hatás, amelynek új földrajzi helyzete következtében ki volt téve. Hómant a szimbólum gyártásában még az sem zavarja meg, hogy már Istvánnak is harcolnia kellett a német hódító törekvésekkel szemben, a magyar fejlődés önállóságának megvédéséért, amely a nagyobb vagy kisebb népi egységeket létrehozó feudális társadalomban is fontos szerepet játszik. S még kevésbé zavarja a későbbi magyar történelem, hiszen a Habsburgok ellen vívott függetlenségi harcok reakciós szellemű átinterpretálásának kulcsát már a Három Nemzedék megadta. Az ellenforradalmi történetírók sajátos politikai mohóságával tör a végső cél, a reakciós következtetések levonása felé:

„Az ezeréves magyar történet folyamán a XIV. század küzdelmeiben kialakult ellentétes irányok és hatalmi törekvések összeütközése nyomán kelt nagy nemzeti katasztrófák — Mohi, Mohács, Budavár, Majtény, Világos és Trianon — sötét útjelzőként intik a magyar nemzetet Szent István nemzetmentő és államalkotó koncepciójának tiszteletére, Szent László küzdelmének folytatására, Nyugat hatalmasát pedig Szilveszter pápa és III. Ottó hagyományainak követésére”.⁹

Szellemtörténeiseink nem igen aktualizáltak a szónak abban az értelmében, hogy az utolsó kormányrendeletekhez és intézkedésekhez igyekeztek volna hozzászabni az egész megelőző magyar történelem menetét. Ennyiben valóban a politika köznapiságán, a napi politikán túlemelkedő történetírás volt ez. De annál gátlástalanabban aktualizálták a tekintetben, hogy az ellenforradalmi kor alapvető problémáinak fasiszta jellegű „megoldásait” történelmileg szentesítsék, az örök magyar problémákra adott, örökké érvényes válaszként mutassák be. A magyar állam valóban elégszer fogta fel történelme során azokat a csapásokat, amelyeket Kelet nomád pásztornépei, kunok, tatárok, besenyők vagy a feudalizmus fejletlenebb fokán álló törökök Nyugat felé irányítottak. S ha nem is a nyugati kultúrát mentette meg a végpusztulástól, de zavartalanabb társadalmi kibontakozását segítette elő saját vére árán. Mégis a magyar történelem teljes eltorzítása az, hogy a keleti veszedelemben a legfontosabb, legdöntőbb, s a magyar történelem minden századán végigvonuló kérdést látnak.

A magyar polgári fejlődés felemelkedő szakaszának köznemesi képviselői még sóvár szemmel néztek vissza Keletre, az őshazára, amelyben ismeretlen testvéreik laknak. „Néz nyugatra, borus szemmel nézz vissza keltre. A magyar elszakadott testvértelen ága nemének...” — énekelte Vörösmarty (Zrínyi 1828). S Kölcsey is azt vallja magáról: „Büszke magyar vagyok én, keleten

⁹ Ez és a megelőző idézet uo. I. k. 279. l.

nőtt törzsöke fámnak, Nyugoti ég forró kebelén nem tette hideggé” (Kölcsey 1831). Eszük ágában sem volt keletben valamilyen örök történelmi veszedelmet látni, akármennyit énekeltek is Mohácsról. A feudális maradványokkal teli kapitalista Magyarországot védelmező polgári ideológusok viszont egész mítoszt konstruálnak a nyugatos magyar keletellenes küldetéséről, amikor úgy állítják be a magyar történelmet, mintha a nyugati népekkel vívott harcok csupán tragikus félreértéseken alapuló testvérharcok volnának, amelyek kárára voltak mind a magyarságnak, mind a nyugat népeinek, hiszen akadályozták a magyarságot a nyugati kultúra és civilizáció megvédésében és keletre való terjesztésében. Honnan e változás?

Láttuk már, hogy Szekfű milyen könnyű szívvel beszél a proletár imperializmusról a Három Nemzedékben s láttuk azt is, hogy még a szocializmust is nyugatira és keletire osztotta fel, annak ellenére, hogy a leninizmus diadalmas gondolatvilága már a Három Nemzedék írása idején hatalmas befolyást gyakorol a nyugati munkásmozgalomra s a világ forradalmi munkáspártja a III. Internacionáléban tömörültek. Ő mondja ki a Magyar Történetben is a szellemtörténeti koncepció titkát, jöllehet a kunok, besenyők, tatárok betörésének ábrázolásában erősen érezni már Hómannál is, hogy miféle hazug politikai felfogás színezi a történelminek szánt tablókat.

Már harmadik utas kritikusai is megütköztek azon, hogy Szekfű az egész későbbi magyar fejlődés rendellenességét és nyomorát a török hódoltságból vezeti le a Habsburg hatalmi törekvések tehermentesítésével. („Történetünk egész későbbi szerencsétlenségének kútfeje a török hódítás és nem egyéb volt”.³³) Azonban csodálatos módon mindig elfelejtkeztek arról, hogy ráirányítsák a figyelmet arra a mozzanatra, amely az egész koncepció és ábrázolás „mélyebb” értelmét magában rejtí.

Szekfű a Magyar Történet negyedik könyvében hosszan kutatja, hogy a XVI. században a török elleni belső védővonalakat milyen bevételi forrásokból építették ki és tartották fenn. S miután kutya-futásban jogi titulust konstruál a Habsburgok számára, akik szerinte „az uralkodó, ősi, magyar királyi jogán” idegen célokra költötték bevételeik nagy részét, leszögezi, hogy szerinte „a védvonal anyagi szükségleteit mégiscsak a Habsburg király fedezte”

„... az új sokkal kifejtettebb védvonal fenntartásában Csonka-Magyarországnak a Habsburg király közvetítésével Közép-Európa jött segítségére: ezt a tényt felismerni nem lehet szegyenére azon nemzedéknek, amely maga is vállvetve küzdött szövetségeseivel Közép-Európa és Nagy-Magyarország fennállásáért”.¹¹

Az előzőhöz hasonló stílusban megvizsgálva a német birodalmi rendek által folyósított segély nagyságát, így vonja le kutatásainak végső tanulságát:

„Összehasonlítva Trianon utáni helyzettel, lehetetlen nem konstatálnunk az európai keresztény gondolat folytonos meggyengülését. A XVI. század óta nemzeti államok mindnyájan nagy utat futottak meg az öncélúság politikájának kifejlesztésében és az államközi, európai keresztény kapcsolatok brutális ignorálásában. Ma elképzelhetetlen, hogy a kereszténység bármely ellenségével, pl. Szovjetországgal szemben közös védvonal fenntartására idegen államok évtizedeken át, a végleges győzelem reménye nélkül, pénzt és sereget és tanácsot, jót vagy rosszat szolgáltatassanak, amint ezt megtették annakidején a német rendek”.¹²

¹⁰ Magyar Történet III. k. 499. l.

¹¹ Uo. III. k. 137. l.

¹² Uo. III. k. 146. l.

Láthatjuk, nemcsak arról van szó, hogy Szekfü egy ügyes fordulattal — s látszólag véletlen példaként emelve ki Szovjetországot — aktualizál. Éppen ellenkezőleg a látszólag véletlen példaként, mint egy lehetséges eset a sok közül, kiemelt Szovjetország szellemtörténészeink koncepciójának lényegére világít rá. Megmutatja, hogy jelenük politikai helyzetének reakciós felfogását mennyire kritikátlanul, erőszakos történelemhamisítástól sem visszariadva érvényesítették a magyar múlt valamennyi döntő kérdésében.

Az örök keletellenesség és örök nyugatra támaszkodás történelemellenes mítoszának, mint Mohács és Trianon eme hamis párhuzama megvilágítja, végső forrása szovjetellenességük volt, semmi más. A jelen hamis felfogását vetítik vissza a múltba, hogy a múlt hamis felfogásával azután a jelen hamis felfogását igazolják.

Hogy az örök keleti veszedelem mítosza még ködösebbé váljék a kunok, bizánciak, tatárok, törökök mellett, a Magyar Történet a románokat, szlovákokat és szerbeket, keleti északi és déli szomszédainkat, akik részesültek a széthullott Nagy-Magyarország területéből és népességéből, a keleti veszedelemnek a nyugati kultúra megsemmisítésére törő előőrseivé teszik meg. Így kapcsolták össze rendszeresen az állítólagos szovjet veszély kérdését a régi magyarország széthullását megpecsételő trianoni béke kérdésével, nyíltan vagy burkoltan a magyar Tanácsköztársaságot s a vele politikai szövetségben levő Szovjetországot vádolva Trianonért.

Persze, a Szovjetunió a két világháború között nem jelentett reális veszélyt a magyar uralkodó osztályok számára. Bármennyire — teljesen spontánul is, — az imperialista burzsoázia létét — torzítva — visszatükröző történeti-politikai sémákba fogják fel szellemtörténészeink a szovjethatalom természetét, bármennyit is beszéltek szovjet imperializmusról, amelynek „igazolására” legfeljebb a pánok Lengyelországa ellen viselt forradalmi felszabadító hadjáratra hivatkozhattak, reálisnak a szovjet támadás veszélyét semmiképp nem tarthatták és nem is tartották. A történelmi körülmények gyökeres változására a fasiszta Németország szovjetellenes háborújára, s benne a magyar uralkodó osztályok részvételére volt szükség ahhoz, hogy a szovjethatalom az imperialista csapásra olyan csapással válaszoljon, amely szétzúzta a Horthy-fasizmus államhatalmát is, megnyitva az utat népünk szabad fejlődése számára.

Ha mégis szovjet veszélyről írtak és ebben a szellemben tákolták össze az örök keleti veszedelem történetfilozófiáját, ebben két mozzanatnak volt döntő szerepe. Először: a magyar proletárforradalom veszélye elleni harcot szükségszerűen össze kellett kapcsolniuk a szovjetellenességgel, annál is inkább, mert a külpolitika primátusának elméleti alapjáról a proletár forradalmat idegen importként magyarázták, amelynek a magyar fejlődésben nincsenek gyökerei. Ezt a problémát már láttuk. Fontosabb számukra ebben az összefüggésben az a második mozzanat, hogy a szovjetellenességgel a revizionizmust s — bizonyos határok között — revizionizmussal a szovjetellenességet támogatták. Azok az „érdemek”, amelyeket a magyar uralkodó osztályok 1919-ben a bolsevizmus elleni harc terén szereztek, ideológusaik szerint igazolják hivatottságukat a vezető szerepre a Duna-medence népei között. Másrészt viszont a nyugati segítséggel — egyik vagy másik imperialista nagyhatalom segítségével — visszaállított integer Magyarország, tehát Csonka-Magyarország helyén Nagy-Magyarország megfelelő partner a szovjet-

ellenes imperialista tervkovácsolók számára. Innen az, hogy a románok, szerbek, szlovákok, sőt alkalomadtán a csehek is részben, mint az oroszok „vértestvérei”, részben mint a Horthy-rendszernél demokratikusabb, tehát „bolsevista színezetű” államok uralkodó népei mind a Nyugat kultúrájának visszaszorítására vagy elpusztítására töreksenek szerintük, ha csak nem illeszkednek bele újból a magyar állam kereteibe.

A magyar uralkodó osztályok imperialista céljainak ezt a csakhamar áttetszővé kopott takaróját a szellemtörténet műhelyében, szellemtörténeti technológiával gyártották, de a nyersanyagot a 67-es reakciós ideológia szolgáltatta.

A 67-es kiegyezésre a magyar uralkodó osztályoknak több okból is szükségük volt. Ez tette lehetővé a magyar polgári forradalom következetes végigvitelének megakadályozását, a feudális maradványok fenntartását, a magyar agrárkapitalizmus porosztatásának megakadályozását, amely hatalmasan kihatott az egész magyar kapitalizmus fejlődésére is. De ez tette lehetővé a magyarországi nemzetiségek folytatólagos elnyomását, amely egyre nehezebben megoldható feladatot jelentett számukra a nemzetiségek előrehaladó polgárosodása következtében. S utójára, de nem utolsó sorban: a dualisztikus rendszer külpolitikai *raison d'être*-je — mint Lenin rámutatott — abban rejlett, hogy védelmet nyújtott a „kapzsibb és erősebb szomszédok” a német császárság, de mindenekelőtt a cári Oroszország ellen, amely 49-ben az osztrák abszolutizmus oldalán tiporta el a magyar forradalmat.¹³

Azt az ellentmondást, hogy a magyar uralkodó osztálynak ahhoz, hogy elnyomója legyen saját népének és az idegen nemzetiségeknek, vállálnia kellett bizonyos gazdasági és politikai függést, több-kevesebb illúzióval már a szabadságharc leverése után felismerték a magyar reakció legrealistikusabb irodalmi és politikai képviselői. Igen korán és az elméleti tisztánlátás legmagasabb fokán bizonyára Kemény Zsigmond, akinek hatásáról a magyar szellemtörténetre volt már szó a Három Nemzedékkel kapcsolatban. Kemény koncepciója — amelyet a Még egy szó a forradalom utánban (1851) fejt ki — a következő. Magyarország éppúgy nem állhat fenn Ausztria nélkül, ahogyan „Ausztria Magyarország bizonyos mértékű közjogi önállósága nélkül nem fejlődhetik ki”.¹⁴ Milyen okokból?

„A társadalom alapjait az azt elemeiben fenyegető európai destructív irányok megrohanásaitól jobban oltalmazhatni a birodalmi keretek között”, s ez annál is szükségesebb, mert „a socialisticus természetű kitérés” nálunk nemcsak a magántulajdont, hanem a magyar nemzetiséget is eltörölné.¹⁵ Továbbá, ha Ausztria kizárólagosan német állam lenne, lehetetlenné tenné saját kelet-európai hivatását, a polgárosítást, mert germanizáló törekvéseivel egységbe kovácsolná önmaga ellen a szláv népeket. Akár akarja, akár nem, történelmi küldetésének betöltésében Magyarországra kell támaszkodnia, amelynek uralma, — ha lemond az *erőszakos* magyarosításról — egyedül elfogadható a németgyűlölő szlávok számára s egyébként is bebizonyította

¹³ Lenin válogatott művek I. k. 827. l. Lenin itt Engelst követi, aki az Orosz cárizmus külpolitikája című cikkében azt írja: a cári önkényuralom bukásával „egy napon veszíti el Ausztria történelmi létjogosultságát, azt, hogy barikád legyen az oroszok Konstantinápoly elleni előnyomulásának útjában”. Neue Zeit VII. kötet 202. l.

¹⁴ Br. Kemény Zsigmond összes művei, Gyulai kiadása, XII. köt. 328. lap.

¹⁵ Uo. 203. l.

már szlávellenes hivatását az északi és déli szlávok történelmi szétválasztásában. ¹⁶ Kemény így foglalja össze fejtegetéseit:

„A germán tartományok által Nyugatra támaszkodva, a kitisztított államiság útján Keletre hatva; az imponáló egység szükségessé kellékeivel tekintélyét föltartva; ebben pedig az alkatrészek szabad és összhangú fejlődését hűn őrizve: — ez ama hivatás, amely mellett még eddig alig sejtett fény és nagyság fog a birodalomra áradni”.¹⁷

Kemény nem látja, — mert szándékosan behunyja a szemét —, hogy a magyar elnyomás alatt élő szláv népek számára, már elfogadhatatlanná vált a magyar uralom, továbbá, hogy a pánszláv mozgalom nemcsak a cári Oroszország kezében volt eszköz, reakciós európai zsandár szerepének megerősítésére, hanem Habsburg Ausztriának kezében is, a magyar és német nemzeti mozgalmak kisiklatására. Egyszóval nem látja azokat a történelmi mozzanatokot, amelyek — megváltozott formában — a dualisztikus konstrukciót a század második felében egyre inkább trialisztikus irányba hajlítják.

A Tanácsköztársaság bukása után a magyar uralkodó osztályok számára megszűnt a — részleges — külső elnyomottság vállalásának szükségessége a belső elnyomás fenntartásának érdekében. A munkásosztály hősi kísérletét, hogy a magyarság sorsát saját kezébe vegye idegen segítséggel leverték, a parasztságot félrevezették s a trianoni határokon belül rekedt nemzetiségek problémája (legalábbis a német fasiszmus győzelméig) elvesztette azt a feszítőerőt, amellyel valaha rendelkezett. Mégis készek voltak a világháborús összeomlás és a két forradalom eredményeként ölükbe hullott nemzeti függetlenség kiárusítására, csak hogy visszanyerjék a felszabadult nemzetiségek fölötti hatalmukat s ennek segítségével megszilárdítsák ingataggá vált uralmukat a magyar dolgozó nép fölött. Trianon revíziójának követelése nemcsak kitűnő propagandaeszköz volt kezükben a néptömegekben meglevő nacionalista érzelmek felkorbácsolására, amelynek segítségével elterelik a figyelmet a belső szociális ellentétekről, a parasztság és a nagybirtok, a munkásosztály és a tőke ellentéteiről. Reális gazdasági érdekük fűződött a nagybirtokosoknak ahhoz, hogy az utódállamok területén maradt birtokaikat visszaszerezzék, s a finánciókének és a nagybirtoknak együtt, hogy a belső piac erőszakos kitágításával s új nyersanyagforrásokkal gazdagodva növeljék meg gazdasági erejüket. Ez egyben új távlatot nyitott

¹⁶ A szláv népek szétválasztását a liberális történetírás nagy érdemnek tartotta. „Már a magyarok letelepedése is a Kárpátok határolta és a Duna—Tisza öntözte országban, döntő befolyással volt Németország sorsára. Miközben a magyarok beékelődtek az éppen kialakulóban lévő nagy szláv birodalom közepébe, örökre megakadályozták a különböző szláv törzsek egyesülését és megkönnyítették ezáltal a német birodalom megalapítását”, — írja Horváth Mihály, nyilvánvalóan válaszképpen a pánszláv elméletre. (Horváth Mihály előszava Fessler: Geschichte von Ungarn I. kötet 1867. V. lap.) De, hogy a magyar liberális történetírás — meglevő szlávellenessége ellenére — sem látott örök veszedelmet az oroszokban, erre nézve csak egy példát Márkai Sándor Az oroszok hazánk történetében c. munkájában 1878, ezt írja Hunyadi Mátyás és III. Iván szövetségéről: „A nyugati nemzetek közül mi voltunk az elsők kik barátságot fogadtunk az újonnan szervezett Oroszország iránt”. Mátyás „erélyes ember bizonyosan felhasználja az orosz barátságot, hogy a törököknek hazánkban való berontásait meggátolja... A magyar és orosz érdekek ekkor nagyon hasonlóak voltak... fő célunk lévén megakadályozni, hogy úgy ne járjunk a törökkel, mint jártak... a kopesaki mongolokkal éppen a muszkák”. 23. l.

¹⁷ Uo. 328. l.

számukra egy keleti vagy balkáni irányba menő gazdasági és politikai expanzió számára.

Természetesen a Horthy-fasizmusnak sem az egyik, sem a másik cél elérésére nem volt elegendő gazdasági és katonai ereje. Ezért vált szükségessé számára, hogy egyik vagy másik nyugati imperialista nagyhatalomra támaszkodjék. S mennél agresszívebb az illető imperialista hatalom, annál jobb, mert annál könnyebben bontja meg az európai status quo-t, amelynek felbillenésétől egyedül várhattak „eredményeket”. A horthysta külpolitika ennek megfelelően mindenütt ott van, ahol imperialista háborús tervezgetés folyik a Szovjetunió ellen, tartós külpolitikai tájékozódása az agresszív, fasiszta államokra irányul, a 20-as évek derekától Mussolini Olaszországára, Hitler hatalomrajutása után a fasiszta Németországra. Ezért tartják fenn az új helyzetnek megfelelő változtatásokkal a 67-es reakciós ideológiát.

Helyesen látták, hogy birodalmi ábrándjaikat — a Duna-medence népeinek egyesítését magyar hegemonia alatt és az ezen túlmenő keleti, délkeleti irányú terjeszkedést — önerejükből nem tudják megvalósítani. Ennyiben realisták voltak. De ez a sancho-panzai realizmus a másik oldalon szörnyűséges donquijotei illuzionizmus, mely nem akar számolni azzal az egyszerű realitással, hogy az imperialista nagyhatalmak segítségével szerzett zsákmánynak iszonyú ára van. Már Kemény Zsigmond koncepciójában is ábránd és valóság keveredett egymással. A kettő részarányában azonban még a reakciós valóság volt túlsúlyban. Kemény politikai koncepcióját 67 igazolta, ámbar 67-et, mint fenntartás nélküli megalkuvást a hétköznapi realitásokkal az eljövendő forradalmi valóság rovására, nem igazolta semmi. A szellemtörténész Kemények politikai koncepciójában a reakciós ábránd jutott túlsúlyra. Ábránd voltát éppen megvalósulása leplezi le: az átmeneti sikerek — a Felvidék és Erdély visszacsatolása a Hitler-fasizmus támogatásával — és a végső, a minden eddigit felülmúló balsiker, amely pontot tesz a magyar uralkodóosztály történelmi szereplésére, a második világháborús katasztrófa. Nem a magyar uralkodó osztályokon múlt, hogy nem sikerült magukkal rántani a magyar népet is a történelem örvényébe, hogy a háborús katasztrófa a magyar nép nemzetté válásának kiindulópontjává lett.

Kemény koncepcióját könnyű volt az új helyzetnek megfelelően átalakítani és átalakított formájában az egész magyar történelemre kiterjeszteni. Az Ausztriára való támaszkodásból a keresztény germán, vagy általában a nyugati keresztény kulturális közösségre való támaszkodás lett. A szlávok a nyugatos magyarsággal ellenséges Kelet principiumának megtestesítői lettek, hogy a keleti elv a történelmi szükségleteknek megfelelően a kunokban, tatároknak, törökökben, végezetül Szovjetországban és az „utódállamokban”, inkarnálódjék.

Az elmélet alkalmazásának csak két nehézsége volt: sem a jelenre, sem a múltra nem illett. A jelenre azért nem, mert a kimondott és kimondatlan analógizálás az európai keresztény kultúra ellenségeként fellépő tatárok, törökök és Szovjetország között megtört azon a tényen, hogy Európa keletén immár nem egy barbár, elmaradott állam, a cári Oroszország állott a világtörténelem porondján, hanem a világ első szocialista állama a maga hatalmas fejlődésével és még hatalmasabb fejlődési lehetőségeivel, amin a személyi kultusból származó politikai torzítások sem változtathattak. A múltra nézve azért, mert ha már a középkorban is felmerül a nyugati veszedelem problémája, ha a XVI. és a XVII. században két pogány közt egy hazáért kell

harcolni, úgy a török hódoltság után legdöntőbb sorskérdéssé a Habsburg-Ausztriától való függés és az ezeket előidéző okok felszámolása vált, amit napnál világosabban megmutat az, hogy még a 48-as cári beavatkozást és a pánszláv mozgalmakat is a Magyarországgal élet-halál harcban álló osztrák feudális abszolutista reakció idézte a magyar nép fejére.

Mindezt még egy rankei alapon álló történetírásnak is el kellene ismernie.

A régi magyar liberális történetírás — a magyar viszonyokra jellemző módon a köznemesi, összehasonlíthatatlanul határozottabban, mint a polgári liberális — ezt el is merte a Habsburgoktól való függés és az ellene folytatott harc történetét igyekezett a magyar történelem egyik jellemző újkori sajátosságaként kidolgozni. Aszellemtörténeti módon ezen a vonalon is szemben találta magát a liberalizmus örökségével, amelyet le kellett küzdenie. S mint-hogy megkönnyíti ezt szintetikus módszere, amely össze nem tartozó, heterogén történelmi tendenciák hamis azonosításában áll és — mivel minden szintézis egyben analízis is — az összetartozó, homogén történelmi tendenciák egymástól való erőszakos elszakításában, azért könnyű lélekkel vállalkozott erre a feladatra is.

Világnézetileg a magyar szellemtörténészek — különösen Szekfű — nem-egyszer beszéltek a terméketlen nemzetieskedés, a hamis retorika ellen, amely a liberális történetírás könnyebb fajsúlyú részének egyik nem lényegtelen kelléke. Egy állítólag mélyebb nemzeti életakarat nevében vették fel a harcot a realitásoktól elrugaszkodott délibábos illúziók ellen, ennek nevében flyamodtak az illúziórombolás eszközéhez.

Az illúziórombolás általában a progresszív társadalmi-politikai mozgalmak fegyvere. Bacontól és Descartes-tól kezdve, akik világnézeti-filozófiai síkon — az első idolum-tanával, a második a doute méthodique segítségével — elméletük negatív kritikai részében teljes tudatossággal igyekeztek szétoszlattatni a régi világ ködképeit, a francia felvilágosítókon keresztül, akik a feudalizmus társadalmi és ideológiai jelenségeit tették a józan ész mérlegére s találták könnyűnek, az orosz forradalmi demokraták dezilluzionáló módszeréig, a mélyen alvó szkepszist akarják az illúziórombolással felébreszteni a régi világ tarthatóságát illetően. Az illúziórombolás éppen a marxizmusban éri el tetőpontját, amelynek dialektikus módszere „lényegéből következőleg kritikai és forradalmi”. Nemcsak beteljesítése ez a régi törekvéseknek, hanem az új osztályalapon, magasabb színvonalon való újrakezdés is, mivel a marxizmus nemcsak a régi társadalmi renddel kapcsolatos illúziók lerombolásának eszköze, nemcsak az árufetisizmus leplét tudja szétszaggatni, hanem — bizonyos hibahatárokon belül — egyszersmind a kialakuló új társadalom teljesen illúziótlan, a valóságnak megfelelő tudományos felfogását is lehetővé teszi. Haladás és forradalom régi ideológusait semmiféle illúzióellenesség nem óvhatta meg attól, hogy éppen a továbbfejlődés legdöntőbb kérdéseiben a kialakuló új tartalmára és történelmi szerepére vonatkozólag maguk is hamis illúziókba ne essenek. — Egészen másfajta illúziórombolás jön létre a reakciós fejlődés oldalán. A lezúlló uralkodó osztály önbírálata, saját régi illúzióinak lerombolása fővonalában — egyes részleteredmények ellenére — éppen az önnön igazi történelmi érdemei és az objektív valóságot — a számára adott keretek között — legjobban megközelítő nézetei ellen irányul, annak a minden addigi illúziójánál sokkal illuzorikusabb élethazugságnak szempontjából, hogy történelmileg szükségszerű bukását elkerülheti. Ilyen a magyar szellemtörténet illúziórombolása is. A dezilluzionálás pátosza fő

vonalaiban a régi magyar történetírás haladó vonásai s közvetve a marxizmus-leninizmus szabadságeszméje ellen irányul, arra, hogy megfossza hitelétől a nemzeti függetlenség gondolatát. Ez a dezillúzionálás azonban a régi széttört illúziók helyébe menthetetlenül új, minden eddiginél tarthatatlanabb illúziókat állít.

Szekfű a politikai történetírásról szóló tanulmányában a liberális történetírás atyjával, Horváth Mihállyal vitatkozva, Horváthot „mint kifogástalan francia típusú”¹⁸ történetírót jellemzi, aki oly „szabadságigézetes” szellemben szól a magyar történelemről, aminőt csak Michelet-nél s más francia történészeknél találni. Legtöményebb formában ez a szellem Horváth előszavában mutatkozik, amelyet a német nyelvű magyar történetíró, Fessler Ignác Aurél munkájához írt 1867-ben.

Olvassuk el az előszó legkritikusabb fejtegetését:

„A szabad alkotmányos élet, a szilárdan megalapozott önkormányzat elvei, melyek első nyomait már a Duna mentén szétáradó faragatlan csoportokban észrevettük, szakadatlanul tovább éltek a magyar állam életében . . . A nép sohasem hagyta, hogy elvegyék tőle szabad önkormányzatát, hogy megvonják tőle vagyonának szabad birtoklását. Keletkeztek ugyan egynémely rendi különbségek; de a nemesség számos árnyalatában megőrizte a fejedelmekkel szemben mind szabad tulajdonát, mind törvényes, a nemzetgyűlésekben nagy energiával érvényesített befolyását a közügyekre; megőrizte továbbá törvényhozó hatalmát a királyokkal szemben s mindig nagyban és tevékenyen vett részt a vármegye törvényhatósági szervezetén keresztül a végrehajtó hatalomban. Másrészt a nemesség a paraszti renddel szemben sohasem vált alattvalói személyének és sorsának korlátlan urává, maga a paraszt sohasem köttetett röghöz. Az alsóbb osztályokhoz való viszonyában a nemesség általában nem volt zárt kaszt; bármely rendből feljuthattak személyek a legmagasabb méltóságokra, békében és háborúban végbevitt kiemelkedő tettek, tudományos, vagy egyházi érdemek segítségével . . . Még a legújabb időkben is, midőn a legtöbb országban az abszolút királyság tökéletesen elnyerte az államhatalmat, bilincsekbe verte valamennyi rend szabadságát és az alkotmányos kormányzás elveit teljesen elnyomta, a magyar nemzet történelmileg kifejlődött rendi alkotmányát és jogát az önkormányzathoz mindig teljes hatékonysággal tartotta meg. Jóllehet szabadságának megőrzésére nem egyszer kardot kellett rántania és hosszú belső harcok nyomorúságát kellett elűznie . . . a belső felkelések és véres harcok egész évszázada után, melyeket az önkényuralomra törő királyság ellen vívott, ügylátszott, hogy ez utóbbi abbahagyja küzdelmét a nép nemzeti és alkotmányos szabadsága ellen. A Szatmári béke 1711-ben visszaadta az országnak nyugalomát, ám az isten kegyelméből adott hatalom csak az eszközöket változtatta meg, nem a rendszert. Képtelen lévén nyers erőszakkal célhoz érni, több dicasterium felállításával megpróbálta a nemzetet egy szűkkeblű bürokrácia bilincsébe verni. Száz éven át tartott az új kísérlet; de végül éppoly teljes kudarcot vallott, mint a korábbi erőszakos rendszabályok azzal a legyőzhetetlen kitartással szemben, amellyel a nemzet ragaszkodott számára kiterjedt önkormányzatot biztosító alkotmányához és szabad megyei intézményeihez. A nép passzív ellenállása a bürokráciával szemben éppúgy győzött, mint korábban a minduntalan megismétlődő népfelkelések győzelmet arattak az erőszakos önkényuralmi törekvésekkel szemben.”¹⁹

Látnivaló, hogy Horváth liberalizmusa — amely elég erős ahhoz, hogy pap létére is tiltakozzék minden romantikus történelmi misztika ellen²⁰

¹⁸ A magyar történetírás új útjai 427. l.

¹⁹ Fessler: Geschichte von Ungarn. 1867. Leipzig. I. k. IX. és X. l.

²⁰ A romantikus Fesslerről rosszállólag mondja: „világnézete helyenként korlátolt, misztikus, a kolostori levegőre emlékeztet”. Uo. XI. l.

— a polgárosodott középnemességé, amely végigküzdötte — s amelynek élén Horváth, mint a 49-es forradalmi kormány minisztere maga is végig küzdötte — 48/49-et s aztán passzív ellenállásával harcolt az osztrák abszolutizmus ellen, amíg ki nem egyezett vele. Ez Horváth legnagyobb ereje, de egyben minden gyengeségének forrása is. Ezért nem „kifogástalan francia típusú” történetíró. A francia történészek *polgári* demokraták voltak, akik igen határozottan állottak szembe a feudális múlttal. Augustin Thierry (az Essai sur l'histoire de la formation et des progrès du Tiers État-ban), Guizot (az Histoire de la Civilisation en France-ban) a feudális viszonyokkal foglalkozva sok tekintetben mélyen megértik, de nem idealizálják ezeket és mindenekelőtt a harmadik rend, a polgárság kialakulásának útjait és módjait keresik a városi kommunák feudalizmust bomlasztó harcától kezdve. Mint a polgárosuló nemesség ideológusa, Horváth Mihály a 48-at megelőző időkben maga is megpróbált ezen az úton járni, de a polgárosodás érdekeinek még oly fokú következetes képviselőtéig sem jutott el, mint Eötvös a Magyarország 1514-ben c. történelmi regényében.

Horváth azért csúszhatott le oly könnyen a népszabadság kérdésében a nemesi apologetizmus álláspontjára, mert a nemzeti szabadság ügye nálunk évszázadokon keresztül összeforrott a középnemesség harcával. A jobbágy-nyúzó nemesi vármegye, amely a Habsburg gyarmatosító törekvések egyik fő akadálya, úgy válhat számára a népi szabadság birodalmává. Ez pedig már önmagában is a feudalizmus idealizálása. Innen a rendi különbségek bagatellizálása („keletkeztek ugyan egynémely rendi különbségek”). Innen a jobbágy-ság helyzetének tökéletesen hamis felfogása („maga a paraszt sohasem kötetett röghöz”). Horváth tehát még akkor sem lehetett kifogástalan francia típusú történetíró, ha a magyar történelem eseményeinek vizsgálatánál a politikai szabadságjogok szolgáltatták is számára a módszertani vezérfonalat. Hiszen a klasszikus francia történészek felfogásának lényege az osztályharcnak, mint a harmadik rend feudalizmus ellen vívott harcának feltárása.

Szekfű Horváth-ellenes polémiájának érdekessége azonban éppen abban rejlik, hogy mégsem tekint el teljesen az általam osztályalapjiban kifejtett különbségtől. Amit az egyik kezével megad Horváthnak, az általában vett liberális történetírónak, azt a másik kezével visszaveszi a liberális történetírástól általában. Legfontosabb ellenvetése a liberális történetírással szemben az, hogy a kizsákmányolt dolgozó nép, a jobbágy-ság sorsa iránt nem érdeklődött s így elmarad a franciáktól:

„A magyar nemzeti ideával egyesült liberalizmus nem a jobbágyosztály múltbeli elnyomott volta iránt érdeklődött, mint pedig ezt tette a francia liberalizmus, lévén ott a rendiség megszűntetése a nemzeti liberalizmusnak egyik nagy tradíciója, — nálunk nem az egyének, vagy osztályok szabadságának, a társadalmi szabadságok érvényesülése érdekelte az egész liberális tudományt, hanem kizárólag a közjogi szabadságok sorsa, győzelme vagy elnyomott volta. Az egyéni és osztály-szabadság és elnyomás kérdéseit csak a korszak végén veti fel egy nacionalis irányban haladó radikalizmus”.²¹

Helyes ez az ellenvetés? Kétségtelenül helyes, ha a nemesi liberális és a polgári pozitivisták történetírára gondolunk. De a szellemtörténet — mint következő fejezetünkben látni fogjuk, ahol behatóbban elemezzük azt a hamu-

²¹ A magyar történetírás új útjai. 438. l.

pipőke szerepet, amelyet a szellemtörténészek szánnak a népnek a történelem epikus és dramatikus korszakaiban egyaránt, — csak azért vágja a maga relatív igazságát a régi történetírás szemébe, hogy könnyebben csempészhesse be az újjáértékelt magyar történelembe a maga abszolút hamis koncepcióit. Abból, hogy Horváth Mihály és utódai a belső osztályelnyomás és a mögötte rejlő gazdasági kizsákmányolás problémájának alakulását nem dolgozták ki, egyáltalán nem következik, hogy a nemzeti függetlenségi koncepciót — részben vagy egészben — fel kellene adni. Annál inkább következik ez a magyar imperializmus két világháború közötti helyzetéből. S e reakciós társadalmi szükséglet oly erős, hogy a logika ellenére is utat tör magának. Mivel a szabadság egyik formája, a népszabadság nem tükröződik megfelelően a régi magyar történetírásban, azért a magyar történetírásnak fel kell adnia a szabadság másik formájának, a nemzeti szabadságnak védelmét is. Ez a logikátlanság a szellemtörténet szofista logikája. Abból, hogy a nemzeti liberális történetírás mellőzte az elnyomott néptömegek életének és harcainak kutatását, egyedül az következik, amit a marxista történetírás következtetett, hogy fel kell tárni azon osztályharcok történetét, melyeket a dolgozó nép vívott szabadságáért, mivel enélkül a nemzeti szabadságharcok története is elveszíti igazi értelmét és jelentőségét, azt, hogy a nemzeti függetlenségért vívott harc a belső antifeudális, demokratikus fejlődés érdekeit van hivatva biztosítani. Ezzel a *marxizmus megszünteti a függetlenségi gondolat azon abszolutizálását, amely a liberális történetírás sajátja, de ellentétben a szellemtörténettel sem egészben, sem részben nem adja fel, mert relativálva jelentőségét, alárendelve az osztályharcok történetének egyszersmind meg is őrzi, mint az újkori magyar történelem egyik lényeges vonását.*

Mivel nemzeti függetlenség és társadalmi haladás az újkori magyar történelemben nem jutott teljes szintézisre a maguk idején haladó szerepet játszó kizsákmányoló osztályoknál, azért nem jutott szintézisre politikai ideológiai képviselőik gondolatvilágában sem. Ismeretes, hogy a magyar fejlődésben a burzsoázia túl későn jött és reakcióssá vált mielőtt történelmi méretekben progresszív lehetett volna : mind az egyik, mind a másik vonatkozásban kevés érdeme van. A nemzeti függetlenségért harcoló középnemesség nem mondhatott búcsút saját osztályérdekeinek, nem csinálhatott radikális jobbagyreformot — a népszabadság ügyét nem képviselhette megfelelően. A polgárosodás korai képviselői viszont — Eötvös és a centralisták — a középnemességtől elszakadva, erős burzsoázia híján csak a központi — idegen — hatalommal kapcsolatos illúziók fenntartásával gondolhattak álmaik megvalósulására ; szükségképpen estek el tehát a függetlenségi gondolat képviselététől. Csak a kizsákmányolt osztályok képviselői, a plebejus demokraták, Petőfi, Tancsics tudták egyesíteni — jóllehet nem problémátlanul — a nép és a nemzeti szabadság ügyét. Így lettek hírnökeivé a minden belső és külső kizsákmányolás, osztály és nemzeti elnyomás ellen küzdő forradalmi munkásmozgalomnak, amelynek harcaiban és ideológiájában a népszabadság és nemzeti szabadság először egyesül, de immár örökre elválaszthatatlanul.

A régi magyar történetírás általában igyekezett kimutatni, hogy az Ausztriától való függés milyen anyagi és szellemi kiszolgáltatottságot jelentett. Beszéltek az ország gyarmatosításáról, de a gyarmatosító törekvések kezdetét, érvényesülésének fokát és különböző formáit sohasem vizsgálták meg szisztematikusan és nem is vizsgálhatták meg, mert nem rendelkeztek olyan fejlett

ökonómiai és demokratikus politikai szempontokkal, amik a tények mély összefüggéseinek megértését elősegítették volna. Egy bizonyos, a magyar társadalmi-politikai gondolkodás fejlődésére igen jellemző jogi formalizmussal aziránt érdeklődtek elsősorban, hogy hogyan alakult a közjogi viszony Ausztria és Magyarország között. A jogi viszonyok előtérbehozása itt is mint mindenütt, elhalványította azokat a valóságos élettényeket, amelyek a jogi formákban eltorzulva, elmosódva tükröződnek vissza. Így csak igen bizonytalan körvonalakban jelenik meg nálunk az az összefüggés, hogy a Habsburgok nyugat-európai terveinek csődje után az osztrák kapitalizmus magzatmozgásaival kapcsolatban egyre erősödnek azok a gyarmatosító rendszabályok, amelyek összességükben odavezetnek, hogy Magyarország elesettsége és gyengesége Ausztria erejének és hatalmának egyik legfontosabb forrásává válik.

A szellemtörténet sok tekintetben túlmegy a közjogi nézőpontra és nem egy esetben sokkal nagyobb részletrealizmussal vázolja a függés tényeit, mint a régi történetírás. Azért engedheti meg magának a részletrealizmus luxusát, mert alapvető szempontja éppen a keresztény-germán kulturális közösségbe való tartozás, amely szellemi kapcsolat összehasonlíthatatlanul jelentősebb, perdöntőbb a tény számára, mint a vele ellentmondásban levő gazdasági és politikai tények. A részletrealizmus funkciója a Hóman—Szekfű-féle magyar történetben éppen a függetlenségi gondolatot feladó összkoncepció történelmi hitelesítésében áll.

Mik e koncepció fő elemei?

Axiómája, hogy a keleti veszedelemmel szemben Ausztria és Magyarország csak együtt állhat helyt. Ezért az igazi nagy nemzeti politikusok a józan kompromisszumok emberei, még akkor is, ha a nemzeti függetlenség harcosait is be kell sorolni — persze teljesen mumifikálva — a nemzet Pantheon-jába.

„... négy száz éves közjogi küzdelmünknek 67 a tetőpontja. Ausztriával történt egybeházasítatásunk óta állami függetlenségünk sohasem volt oly reális és biztos, mint a kiegyezési törvény folytán. Deák bölcs méltányossága jobban biztosítja azt, mint győzelmes szabadságharcaink, Bocskay és Bethlen támadásai”.²²

Ennek következtében az újkori magyar történelem a tiszántúli és dunántúli, a kuruc és labanc, a protestáns és katolikus lélek feleseléséből áll. A középkori magyar lélek még egységes volt. A kettészakadás a XVI. században kezdődik, de akkor még a nemzet kettészakadt lelki életében a nagybirtokosok igyekezettel képviselik az egységesítő törekvést s ezért a kettősség csak a XVII. század elejére válik teljessé.

„Ferdinánd korának Mohácsot látott nemzedéke szívénnek minden erejéből ragaszkodott az egységes, integer Magyarországhoz, a kettészakadás eltávolításához, tőle az erdélyi-magyar kettős koncepció, amelyet a következő fél század emberei megvalósítottak, mindvégig idegen volt”.

„A nyugati magyar és a vele szembe fordult erdélyi-tiszai lélek ekkor jelentkezik Bocskay, Illésházi lelkében, akik így előre formált szimbólumai a század egész fejlődésének”.²³

Bocskay nemzeti függetlenségi útja és végeredményben a nemzeti függetlenség elnyerésének minden későbbi kísérlete is kis-magyar-út, az Illésházyé viszont és vele minden kompromisszumos labancé nagy-magyar.

²² Három nemzedék 198. l.

²³ Magyar történet III. kötet. 39. l. 24. uo. 375. l.

„A Bocskay koncepció kis Magyarországot akart összekovácsolni Erdélyből és a tiszai vármegyékből. S ez a Kis-Magyarország kiszorítandó volt a lelkekből Nagy-Magyarország őskőtől örökölt képét, mit eddig még mindenki a magyar faj egyetlen lehető területi életformájának tartott. A XVII. század Erdélyre tehát jó hazafiak, és katolikusok és protestánsok előtt azon tál lencsének tűnt fel, melyért el akarják adni az ősök örökségét”.²⁴

A Habsburg királpártiság egyben a tradicionális magyar állásfoglalás, mert míg az erdélyi-tiszántúli lélek Kelet felé fordul, a dunántúli Nyugathoz ragaszkodik.

„A tradíciót, az ősivel való összefüggést a nyugati fél tartotta fenn, az, amely egyúttal idegen eredetű király alatt, idegen tartományokkal szoros összefüggésben az európai hatásnak is sokkal inkább ki volt téve, mint a magyar állam bármikor előbb, talán Szt. István óta soha ennyire. Régi magyar tradíció és európai nyugati hatás, ez a két erő munkál most és hozza létre a Habsburg államot a magyar nemzet politikai életének 400 éven át tradicionális formáját. A régi többől ez a nyugati állam az új hajtás, mely újra törzssé izmosodik, minden más állami életforma, még az erdélyi is mellette csak esetleges, időleges mellékhatás, mely nem önmagának, hanem külső körülményeknek köszöni létét”.²⁵

A magyar történelemtudományt érintő következmény az, hogy a régi történetírás, amely az erdélyi fejedelemség és a kurucok Habsburg-ellenes harcaiban nagy történelmi pozitívumot lát, pusztán a maga kis-magyar mivoltáról tesz tanúbizonyságot, míg a szellemtörténet, mely állítólag az ellentétek szintetikus megszüntetésére törekszik, a nagy-magyar utat képviseli.

„Ez a kis-magyar történeteszemlélet az egész magyar történetre nézve éppoly méltánytalan volt, mint a kis-német az egész német történetre. Az analógia különben is megtalálható Poroszország és Erdély XVI—XVII. századi szerepében: mindkettő egy korábbi nagy egység, a német-római birodalom és Magyarország szétválásának köszönhetette létét, és hatalmi állását; mindkettő szabadságát, állami létét védte a megmaradt részekkel s azok tradicionális egyesítő törekvéseivel szemben, hasonlóképpen analógia található abban is, hogy mind a kettő protestáns állam volt és egyképpen a katolikus Habsburgokkal szemben védte a fennállását. Ugyanez az analógia áll fenn a két történeteszemlélet között: Amint a kis-német felfogás a porosz nagyságon kívül egyébiránt érzékkel és német nemzeti felfogás mellett hidegen ment el, hasonlóképpen túlbecsülte a kis-magyar felfogást, Erdély szerepét, s másrészt túl csekély figyelemre méltatta a nyugati Erdély-ellenes magyarság szolgálatait, csöndes, megszakíthatatlan munkáját, török-német közti önfeláldozó türelmét és végletektől óvakodó politikai bölcsességét”.²⁶

Kezdjük a végén a kritikát. Volt már szó a szellemtörténet felületes analógiáiról, amelyek a történelem felszínének jelenségeit összehasonlítva teljesen hamis összefüggések konstruálására szolgálnak. Ilyen hamis analógiával van dolgunk itt is: keresztül-kasul hamis ez a párhuzam, amelyet Szekfű a kis- és nagy-német út és a magyar fejlődés között von.

Nem igaz, hogy a kis-német—nagy-német ellentét a német történelem évszázadain vonulna végig. Ez az ellentét csak a XIX. században keletkezik. Poroszország — mint Marx, Engels és Mehring munkássága eléggé bebizonyította — csak a Zollverein után (1834) kerül abba a helyzetbe, hogy Németország egységesítésére egyáltalán gondoljon s nem Nagy Frigyessel, akinek Habsburg-ellenes háborúit a kis-német történetírás oly mértéktelenül felfújta. IV. Frigyes Vilmostól kezdve a kis-német út képviselői Habsburg-Ausztria

²⁴ Magyar történet III. f. 382. l.

²⁵ Uo. 63. l.

²⁶ A magyar történetírás új útjai 439—440. l.

kizárásával igyekeznek létrehozni porosz vezetéssel, felülről az egységes Németországot. S ezzel a tervvel szemben akkor sem pusztán a Habsburgok által megvalósítandó összbirodalom terve áll, hanem — egy ideig még a 48-as forradalom bukása után is — az alulról létrejövő nemzeti egység gondolata, amelynek megvalósulásához persze demokratikus forradalomra lenne szükség. A nemzeti egység megteremtése állott, mint Lenin megállapította, a német demokratikus forradalom feladatainak élén. A későbbi német, sőt európai fejlődés kataklizmáinak egyik fontos történelmi forrása, hogy a német burzsoázia árulása következtében a demokratikus forradalom elbukott és Németország egyesítése Németország poroszosítása útján ment végbe. Hogy a reakciós erők konzerválódása a 48 utáni német történelemben milyen katasztrofális eredményekkel járt, azt szemléletesen mutatja két — az agresszív német imperializmus által kirobbantott — világháború tapasztalata s az a tény, hogy ma ismét a német egység demokratikus alapon való létrehozásáért kell küzdeniök a német nép progresszív erőinek. A kis-német—nagy-német probléma ily módon már a kapitalista fejlődés alapján merül fel és oldódik meg a Habsburgok teljes vereségével.

Nem így az erdélyi fejedelemség és Habsburg-Magyarország ellentét! Az ellentét a feudális rendi fejlődés alapján merül fel. Fő tartalma nem az egységes belső piac megteremtése a már meglevő tőkés termelés gyors és zavartalan kibontakozásának biztosítására, hanem a küzdelem a függetlenség helyreállításán keresztül, a feudalizmuson belüli polgári fejlődés előfeltételeinek megteremtéséért, olyan időszakban, amikor a probléma demokratikus megoldásának lehetősége még nem jött létre.

A kis-német—nagy-német ellentét nem fonódik össze a nemzeti függetlenség kérdésével, mert bármennyire is a nemzeti egység megteremtése a főprobléma, Poroszország is, Ausztria is német államok (vagy legalábbis az utóbbiban a német nemzetiség van uralmon, amely a nagy-német megoldás esetén automatikusan megszilárdította volna pozícióját). A külső hatalmaktól való függetlenséget, a nemzeti kiszolgáltatottság — átmeneti — felszámolását mindegyik megoldás biztosíthatta volna. Magyarországon viszont az ellentét lényege éppen abban rejlik, hogy a feudalizmuson belüli szabad polgári fejlődést biztosító nemzeti központosítás és a magyar feudalizmus fennállását meghosszabbító és elősegítő *idegen* centralizáció birkózna egymással. Itt az idegen centralizáció teljes győzelme a nemzeti önállóság teljes elvesztését vonta maga után.

Még sokkal helytelenebb a párhuzam Erdély és a XVI—XVII. századi Poroszország között. Igaz, hogy mindkét államalakulat egy korábbi nagyobb egység széttöréséből jön létre. De egészen más a történelmi szerepük, jelentőségük. Még a Hohenzollernek dicsőítésére szolgáló történelmi legendákra berendezkedett porosz történetírás — Treitschke, Droysen és utódaik is — csak a fridericianus monarchia állítólag felvilágosodott despotizmusa és a XIX. századi Poroszország perspektívájából tudnak valami össznémet jelentőséget belemagyarázni abba a lavírozásba, amelyet a Hohenzollernek végeznek az osztrákok, franciák és oroszok között; úgy rendezik el az eseményeket, mintha a porosz junkerek és méltó vezérek, a Hohenzollernek különböző árulásainak, amit saját népük és az egész német nép érdekeivel szemben elkövetnek, történelmi célja kezdettől fogva a későbbi nemzeti felvirágzás volna. Ez a történelmi teológia az „isten kegyelméből való” porosz királyság teológiáját szolgálja, amelyet a német nemzeti fejlődés nagy kérdéseit meg-

világító marxista elemzés megsemmisítő módon cáfolt meg. Ha itt egyáltalán bizonyos történelmi egyezésről lehet szó, sokkal inkább az ellenkező póluson kell keresni: nem Poroszország és Erdély, hanem Poroszország és Habsburg-Magyarország között.

Melyik osztály húzott hasznát Magyarországon még a mohácsi katasztrófából is? Mindenekelőtt nagybirtokosok, akik annak érdekében, hogy birtokaik majorsággá, árutermelő nagybirtokká alakulva bekapcsolódjanak az árúkereskedelembé, a második jobbágyság béklyóiba verték a parasztságot s még a köznemességet is az újra megerősödött familiaritás kötelekeivel kapcsolták magukhoz. A Habsburg-hatalom segítségére nemcsak a török megállítására volt szükségük Habsburg-párti főurainknak, hanem a fokozott jobbágyelnyomás és kizsákmányolás zavartalan megvalósítása érdekében is. Éppen úgy, ahogyan a kelet-elbai junkereknek szükségük volt a központi hatalom megerősítésére azért, hogy parasztjaikat elűzzék hagyományosan birtokolt földjeikről és minden eddiginél súlyosabb kötelékbe béklyózva, a kialakuló „Gutsherrschaft” majorsági gazdaság szolgálatába állítsák egész munkaerejüket. A különbség Poroszország és Habsburg-Magyarország uralkodó osztályainak helyzetében csak az, hogy ott a központosításra törő belső erő a maga célját idegen, elsősorban francia külpolitikai orientációval éri el, míg itt a nagybirtokosok közvetlenül támaszkodnak az idegen központi erőre, amelynek hatalmát igyekeznek a számukra kedvező méretekre korlátozni.

Sok tekintetben más a helyzet Erdélyben. Bármennyire általános is a nagybirtok megerősödése a török által meg nem szállt területeken, ismert, hogy az erdélyi nagybirtok soha nem éri el azt a gazdasági és politikai erőt, mint a nyugati s a rendiség egy évszázadra kénytelen engedni a fejedelmi abszolutizmus akaratának. A szellemtörténet igyekezett olyan képet rajzolni Erdély nagy fejedelmeiről, Bocskaytól, Bethlen Gáboron át a Rákócziakig, mintha hatalmuk kizárólagos forrása a rendiség háttérbeszorításánál a török támogatása és saját nagybirtokuk lenne. Nem ad világos képet az erdélyi fejedelmek abszolutista kísérletének társadalmi alapjairól a liberális történetírás sem, annyira fogva tartja érdeklődését a nemzeti függetlenségért vívott harcok sora. A konkrét vizsgálat, amely a hatalmat nem a mindenkori külső konstellációra vezeti vissza, alighanem kimutathatná, hogy Erdély nagy fejedelmei támaszkodtak a polgári, városi fejlődésre s hatalmuk végsősoron azon bukkant meg, hogy a gazdasági fejlődés uralkodó tendenciája, a jobbágyi munkán alapuló árutermelés terjedése ellentétben állott nemzeti centralizációs törekvésekkel. Hogy legalábbis e kérdésfeltevés jogosultságát lássuk, elég arra utalni, hogy már Bocskay fellépése is a protestáns nemesség védelme mellett a városok vallásszabadságának védelmét jelentette, Bethlen Gábor pedig egy sor, a nemzeti abszolutizmusra jellemző civilizatorikus intézkedést hoz. Mint-hogy azonban a majorosodási tendencia uralomrajutása miatt a parasztvédelem politikájára még csak nem is gondolnak, a városok fejletlensége következtében hatalmuk alapja igen keskeny marad. Ehhez járul még, hogy a „három nemzet” léte Erdélyben éppen a centralizáció nemzeti jellegét tette kétségesse. Az erdélyi fejedelemség tüneményesen gyors felvirágzásának és elvirágzásának alapvető oka alighanem ezekben a körülményekben keresendő.

S mégis, minden problematikusság ellenére Erdély és a Partium képviseli az önálló magyar államiság jogfolytonosságát az új helyzetben. Nem Bocskay és Bethlen politikai koncepcióján, hanem az objektív történelmi körülményeken múltott, hogy az önállóság fenntartásának ára a törökre való

támaszkodás s Erdély függetlensége csak viszonylagos. Az ebben rejlő problematikát — mint Szekfű maga elismeri — ők is látták. A Habsburg-ellenes háborúkat nem ők provokálták ki, hanem a katolikus-Habsburg ellenreformáció, amely akkor közvetlenebbül fenyegette nemcsak a magyar rendiség privilégiumait, hanem a magyarság érdekeit is, mint a XVI. század végén lassan és ellentmondásos mozgásban, de mégis csak hanyatlásnak induló török birodalom. A török semlegesítése, a két Magyarország egyesítése s olyan szövetség keresése, amely lehetővé teszi a kényelmetlen keleti szövetség felszámolását — olyan politikai koncepció, amely — illuzorikus elemei ellenére is — a realitások számbavételéből fakad, abból, hogy az erdélyi fejedelmek — Bocskay szép kifejezésével szólva — „a dolgot önmagát” nézték, „a mi nemzetünk javát és magunk megmaradását”.

Hol maradtak a XVI., XVII. sőt a XVIII. század Hohenzollernjei ettől a politikai koncepciótól?!

Nem Erdély fejedelmein múltott az sem, hogy az általuk teremtetett nagy lehetőségekkel — különösen a bécsi béke és a besztercebányai országgyűlés után kialakult helyzet tartozik a magyar történelem elmulasztott lehetőségei közé — Habsburg-Magyarország nagybirtokosai nem éltek, mert jobban vonzotta őket a nemzeti centralizációval járó kemény harcoknál az a lehetőség, hogy az idegen abszolutizmus külső és belső védelme alá húzódva még jobban megszorítsák a jobbágyok igáját s a városok népét a nemesi vármegye hatalma alá vessék. Mit jelentett Erdély, akkor látszik, amikor már nincs, mikor Thököly nemzeti függetlenségért küzdő kurucai egyre inkább taktikai játékszerekké válnak a török kezében.

Nem a magyarság két lelke, a katolikus és a protestáns, a Habsburg-párti és a Habsburg-ellenes küzdött itt egymással, hanem a magyar haladás és reakció, ennek harcát mitologizálja Szekfű a dunántúli és tiszántúli magyar lélek ellentétévé. S ha sok tekintetben az olyanynyira ellentétes külső és belső fejlődés rá is nyomja a maga bélyegét — persze másképp alul és másképpen felül, másképp a kizsákmányoltaknál és másképp a kizsákmányolóknál, — a keleti és nyugati részek embereinek világnézetére, habitusára, azért Szekfű sémája még a XVII. századra is rosszul illik. Hiszen Erdélyben is élnek katolikusok szabad vallásgyakorlási joggal s Habsburg-ellenes politikával, viszont a Dunántúl katolikus főurai közül az, aki az erdélyiekhez hasonlóan végiggondolja a „két pogány közt egy hazáért” problémáját, a költő és hadvezér Zrínyi ugyanoda jut, ahova Erdély fejedelmei jutottak. II. Rákóczi Györggyel keresi a szövetséget s jövőbelátó tekintettel állapítja meg, hogy abban az esetben, ha a Habsburg királynak egyedül sikerülne kiűznie a törököt, a németek „jobban felfuvalkodván eltaposnák nemzetünket”.

Még rosszabbul illik Szekfű sémája a későbbi magyar történelemre. Már a katolikus Rákóczi vezette függetlenségi harcban kezdi elveszíteni a protestáns-katolikus, dunántúli—tiszántúli ellentét alárendelt jelentőségét is. A „tájlélek” éppúgy csődöt mond történelmi tények magyarázatában, mint a vallásos lélek, ami persze nem zavarhatja a szellemtörténészt, a vallásos színezetűlelki hasadások szakértőjét, a vallási tudatforma történelmi jelentőségének szélsőségesen idealista túlbecsülésében. Buzgalmában mélyen lesülyyed, valóságérzék tekintetében még a régi egyháztörténet kimagasló képviselőihez képest is, akik nem egyszer határozottabban hatolnak át a vallás ködvilágán s jutnak el annak reális talajáig, mint modern kollegáik. Szekfű például a maga két-lelek koncepciójával kétségtelenül visszafelé lép az általa

emlegetett Ribini Jánoshoz, az ágostai evangélikusok XVIII. századi nagy történetírójához képest, aki legalább Bocskay felkelésével kapcsolatban felismeri, hogy a vallás sokkal inkább ürügye, mint oka a felkelés kitörésének.²⁷

De a magyar történelem sorskérdéseinek csak ez a szélsőséges spiritualizálása vezethetett megfelelő eredményekre, csak ezekkel lehetett semlegesíteni azoknak a gazdasági-társadalomtörténeti tényeknek a jelentőségét, amelyek még a Hóman—Szekfű-féle Magyar Történet ábrázolásában is ellene mondanak az összkoncepciónak. Szekfű kimutatja például azt az ellentétet, ami a nyugat-európai fejlődés és a magyar fejlődés között jön létre a XVI—XVII. században. Ott nemzeti központosító törekvések, amelyek progresszív szakszokban a polgárságot támogató abszolút monarchiában teljesednek ki — itt a Hunyadiak központosító törekvéseinek összeomlása után a centralizáció nemzeti méretekben való kiesése. Ám annak következtében, hogy a Hunyadiak kísérletének történelmi jogutódját, az erdélyi fejedelemséget a fenti módon újjáértékeli, az az ellentmondás áll elő nála, hogy siratván a nemzeti centralizációk kiesését, egyszersmind dicsóítja a központosító törekvést aláásó és ennek hiányából legtöbb hasznot húzó osztálynak, a feudális nagybirtokos arisztokráciának új alapokon történő gazdasági és politikai felvirágzását. Ezt az ellentmondást — a központosító nemzeti erők kiesésének gyászolása és a kiesést előidéző folyamatnak és következményeinek dicsóítása között — azzal oldja fel, hogy a XVIII. századi Habsburg-abszolutizmust úgy állítja be, mintha az idegen abszolutizmus immár magyarrá vált volna és egy nemzeti jellegű központosítás megújulását jelentené. A szellemtörténeti módszeren kívül nincs a világon egyetlen más történetíró módszer sem, amelynek segítségével ezt a bűvészműtatványt oly kitűnően el lehetne végezni, amellyel a szatmári béke utáni nemzeti elesettséget oly hatalmas — barokk — ragyogássá lehetne átalakítani. (A magyar barokk korszak később még elemzendő problémája.)

Ezzel, szellemtörténeti alapon, a Magyar Történet teljessé teszi a nemzeti függetlenségi hagyomány felszámolását a XIX. század előtti újkori magyar történelemre nézve is. Minden részletkritikája ellenére is egyértelmű dicsőítőjévé válik annak a szerencsétlen nemzeti fejlődésnek, amelyben a feudalizmuson belüli polgárosodás legelmaradottabb formája jutott uralomra, a jobbagyi munkaerő kizsákmányolásával árutermelésre berendezkedett nagybirtok. Egyértelmű dicsőítőjévé válik a nagybirtokos osztálynak, amely a népi felkelések kíméletlen leverésében és a nemzeti függetlenségi mozgalmak elárulásában gyakorolta elsősorban történelmi hivatását. Az árutermelő nagybirtok a maga idejében egy lépés volt előre a magyar gazdasági, társadalmi fejlődésben. De kezdettől fogva problematikus lépés. Mert a majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása a magyar gazdasági-társadalmi fejlődésben — Pach Zsigmond helyes történelmi-általános értelmében — előkészítője volt a XIX. és XX. századi magyar agrárfejlődés porosz útjának, amely mélyen és hátrányos módon befolyásolta az egész magyar kapitalizmus fejlődését. A magyar nép külső és belső elnyomottságának, minden szomorú tényének egyik forrása ez. Amikor a szellemtörténet e fejlődés kritikai értékelőjének igazi történész feladatát félreállítva, e fejlődés dicsőítőjeként lépett fel, akkor akarva-akaratlanul is a magyar történelem legrosszabb tényeit szentelte meg és így a magyar

²⁷ Szekfű ugyan — Ribinit bírálva is — elismeri, hogy a vallás ügye a többi előbb felsorolt ok mellett kevés szereppel bír a felkelésben (Magyar történet III. 365. l.), de már Bethlen háborúinak fő okát a vallási kérdésben látja.

történelemről alkotott összkoncepciója tekintetében — a módszer ellenére elért részleteredményei dacára is — a magyar történetírás eladdig ismeretlen mélypontjára jutott el.

Ez a mélypont jelenik meg Szekfű nem egyszer idézett módszertani fejtegetéseiben felülmúlhatatlan csúcspontként. Olyan magaslati pontként, amelyről az egész történelmi horizont áttekinthető a maga teljességében, — persze mindig azzal az agnosztikus, a szellemtörténeti idealizmust jellemző megszorítással, hogy annyira tekinthető át, amennyire a történésznek ez egyáltalán megadatott, hiszen isten útjai végeredményben kifürkészhetetlenek. Szekfű a teljességre igényt tartó objektivitás és az objektivitást biztosító teljesség nevében ítéli el a régi magyar történetírás egyoldalúságait, a pártos kuruc, illetve labanc szellemű feldolgozásokat. Azt hiszem felesleges volna külön is bizonyítani az elmondottak után, hogy az új szintézis állítólagos „harmadik útja” csak a labanc szellemű felfogás megújítása. — igaz, hogy a primitív előzményeknél összehasonlíthatatlanul magasabb és ezért társadalmilag is sokkal hatásosabb szívonalon.

A Magyar Történet elemzett koncepciója meglehetősen általánossá vált a magyar szellemtörténetben, de egy bizonyos opposíció végig megtalálható vele szemben a hivatalos történetírásban is. Ez az opposíció két irányból jött. Egyrészt a pozitivistá történetírás utolsó mohikánjai részéről. Így Angyal Dávid, Szekfű Bethlen Gáborról szóló könyvével szemben a régi felfogást képviselő nagy polemikus tanulmányt írt²⁸ — jellemző módon azonban anélkül, hogy nyílt harcot folytatna az új koncepció ellen, vagy akár egy rossz szóval is említene Szekfű könyvét. Másrészt — s ez a fontosabb számunkra — fellép az új koncepcióval szemben Mályusz Elemér is, legvilágosabban a *Magyar reneszánsz, magyar barokk* című tanulmányában.²⁹

Mályusz világosan felismeri Szekfű felfogásának labanc szellemét, katolikus-legitimista politikai színezetét s az aulikus főurakat dicsőítő Szekfűvel szemben a kuruckodó köznemesség pártjára áll. De mivel a társadalmi folyamat végeredményben szerinte is szellemileg determinált s a szellem történetének belső titkos története a vallástörténet, azért a „magyar nemzeti érdek” elvont, üres s így semmire sem kötelező hangoztatásán ő sem jut túl.

„Akiben utólag is örömet ébreszt, hogy a Habsburgok hatalma milyen korlátlanul érvényesülhetett Magyarországon — írja összefoglalóan Szekfű barokk felfogásáról, mint a függetlenségi koncepció felszámolásának logikus betetőzéséről, — akinek tetszik, hogy a katolikus vallás uralkodóvá lett minden tekintetben ... az otthonosan érezheti magát a XVIII. században, mert hiszen az elfordulást jelentve a Rákóczi-kortól, uralkodóház és a katolicizmus elől minden akadályt elhárított”.³⁰

Jellemző, hogy a Rákóczi-kor igazi örökségének Mályusz sem a nemzeti szabadság s a vele így vagy úgy összekapcsolódó népszabadság, hanem a vallási tolerancia gondolatát tartja s azon kesereg, hogy ennek visszaszorulása a XVIII. században lehetővé tette, hogy a felvilágosodás forradalmi-materialista gondolatvilága (Mályusz szóhasználatával: „sekélyes materializmusa”) máról-holnapra betörjön hazánkba, jöllehet „a nyugodt békés átmenet — mily könnyű is ezt utólag megállapítani! — simán bekövetkezhetett volna, ha a Rákóczi-kor hagyományainak szellemében a humánus és a nemzeti érdek

²⁸ Adalékok Bethlen Gábor történetéhez, Századok 1930.

²⁹ Budapesti Szemle 1936.

³⁰ Uo. 102. l.

gondolata nem szorul háttérbe”.³¹ A magyar nemzeti érdek a függetlenségi harc pozitívabb történelmi értékelésének ellenére is — ezek szerint mindenekelőtt abban áll, hogy minél több szerves fejlődés kell, azaz minél kevesebb materializmus, minél kevesebb azokból a tanokból, amelyek a klasszikus polgári forradalom, a Nagy Francia Forradalom ideológiai előkészítését jelentették. Világos, hogy Mályusz minden Habsburg-ellenességével egyetemben, legjobb esetben is csak teljesen eklektikus álláspontra juthatott a nemzeti függetlenség kérdésében, s épp oly világos, hogy ez a Habsburg-ellenesség kitűnően megfért az örök nyugati orientáció gondolatával az örök keleti veszedelem ellen. Elegendő volt ehhez fellazítania azt a kapcsolatot, amelyet Szekfű — aki időnként hajlandó a Habsburgokban látni a nyugati kultúra egyedüli megtestesítőit — a keresztény germán kultúra és a Habsburgok között létesített. S Mályusz nem is takarékoskodott annak bizonyításával, hogy Magyarország a keresztény nyugati kultúra utolsó bástyája Kelet felé.

Az örök Nyugatra támaszkodás (a nemzeti függetlenség részben vagy egészen való feladása árán is) és az örök keletellenesség történetfilozófiája mint a magyarság ezeréves európai történetének végső tanulsága, olyan koncepció, amellyel a bevallottan is nacionalista szellemtörténet átfordul az önmaga ellentétébe, kozmopolita lesz. Kozmopolitizmusról nemcsak olyan eszmeáramlattal kapcsolatban beszélhetünk, amely kozmopolitának nevezi magát, mint ahogyan a nacionalizmusnak sem kell a homlokán viselni a címkét ahhoz, hogy valóban nacionalizmus legyen. A szellemtörténet bevallotta nacionalizmusát, de takargatta kozmopolitizmusát. Ez azonban jottányit sem változtat azon, hogy nacionalizmusának visszája a kozmopolitizmus szükségszerű visszatükröződéseképpen a már vázolt objektív körülményeknek, amelyek a magyar reakció politikai koncepcióit hosszú ideje meghatározták.

A magyar történelmi-kulturális fejlődés rendszerint úgy jelenik meg a szellemtörténet ábrázolásában, mint a nyugati kultúra *hatásának* eredménye, mint az elért eredmények passzív átvétele. Még hozzá rendszerint *post festum* való átvétele, hiszen a magyarság későn lépett be az európai történelembe s a fáziskülönbség a nyugati népek fejlődéséhez viszonyítva az újkori magyar történelem során hosszú ideig még csak fokozódik. Nem az elmaradás történelmi tényének megállapítása kölcsönöz a szellemtörténetnek kozmopolita jelleget. Sőt — minthogy a szellemtörténet kozmopolitizmusa csak visszája nacionalizmusának — magát ezt az elmaradást a szellemtörténet eleget szépítgette, stilizálta, ahol lehetett, igyekezett letagadni s az európai fejlődéssel való egyidejűséget hangsúlyozta. Az alapkoncepcióból következő kozmopolita színezet abban nyilvánul meg, hogy egyoldalúan a nyugati hatás meglétének bizonyításában látták feladatukat s a belső kulturális fejlődést és az átvételre ösztönző konkrét szükségletek kutatását elhanyagolták.

Egy nép vagy nemzet kultúrája sem fejlődik pusztán a maga belső immanens erőiből, egyiké sem játszódik le az összes többi, kivált a környező népek és nemzetek kulturális fejlődésétől elszigetelten. Hatás és visszahatás oldódik itt fel a kölcsönhatásban, amelynek során a különböző fejlődési szakaszokban, különböző népek játszhatnak vezető szerepet. Különös erővel fejlődik ki ez a kulturális kölcsönhatás az újkori Európában, már a kapitalizmus

³¹ Uo. 157. l.

kezdetével, a kapitalizmus feudalizmuson belüli fejlődésével, mivel a kapitalizmus a termelőerők addig ismeretlen ütemű és méretű fejlesztésével kezdettől fogva a prekapitalista társadalmi gazdasági alakulatokra jellemző helyi korlátok lerombolására, nemzeti és nemzetközi méretekben egyre átfogóbb és egységesebb gazdaság létrehozására irányul. Az európai történelemben ettől kezdve a kapitalista fejlődés élén járó államok játszanak vezető szerepet, Olaszország, Németalföld, Anglia, majd Franciaország. A közép-európai kereskedelmi útvonalak Amerika felfedezése után elvesztik régi jelentőségüket, a kereskedelmi gócek az Atlanti-óceán partjaira helyeződnek át, s ez a sok más körülménnyel egybekapcsolt alapvető tény meggátolta a legtöbb közép- és kelet-európai ország normális polgárosodását. A kapitalizmus fejlődése itt későn indult meg s az ittlakó népek évszázadokon keresztül az ipar fejlesztése helyett a mezőgazdaság fejlesztésére korlátozódnak, országuk Európa éléstárává válik, maguk földművelő népekké. A történelmi elmaradottság arra kényszeríti őket, hogy egyrészt sokmindent készen vegyenek át, másrészt sokmindent — automatikusan — kirekesszenek a nyugat-európai fejlődés eredményeiből. A történelmi elmaradottság nagyméretű felszámolása csak a XIX. században indul meg s a század második felében a kapitalizmus gyors tempóban terjeszkedik ki Közép- és Kelet-Európában Németországtól Oroszorszáig. *Előnnye* ez a történelmi *hátrány* azonban csak az imperialista kapitalizmus körülményei között válik, amikor éppen az imperializmus láncolatának gyengesége következtében Kelet- és Közép-Európában lehetővé vált a kapitalizmus megdöntése. A hatalmas történelmi előreugrás lehetőségét az tette valósággá, hogy Kelet-Európa népeinek megkésett demokratikus forradalmaikat szükségképpen át kellett vezetniök a szocialista forradalomba. Hogy a második világháború után a *Szovjetunió*nak a német fasizmus felett aratott győzelme nyomán a mai népi demokratikus országok a szocialista fejlődés útjára léphettek, nem a forradalom állítólagos exportjának következménye, hanem a Szovjetunió győzelme által teremtett kedvező külső feltételek mellett történelmi hátrányaik átcsapása abba a világtörténelmi előnybe, hogy összes ellentmondásaikra csak a szocialista fejlődés hozhatott immár megoldást. A fiatal Marx a hegeli jogfilozófia bírálatában profétikusan írta egykor a német fejlődésről:

„Németországban a szolgaság egyik fajtáját *sem* lehet megtörni anélkül, hogy valamennyi fajtáját meg ne törné. Az *alapos* Németország nem forradalmasodhat anélkül, hogy *alapjaiban* ne forradalmasodna. A német felszabadulás az ember felszabadulása”.³²

Mutatis mutandis, Marx megállapítása a németnél elmaradottabb kelet-európai népek történetére is alkalmazható, mert a megkésett fejlődés következtében belső szociális és külső nemzeti ellentéteik annyira összekuszálódtak és összefonódtak, hogy igazi megoldást csak a szocialista fejlődés hozhatott számukra.

Elismerve így módon az elmaradottság tényét, mégis ki kell emelnem a magyar szellemtörténet festette kép kozmopolita színezetét. A kozmopolitizmus nem következik szükségképp a szellemtörténet általános metodikájá-

³² Marx—Engels: Heilige Familie und andere philosophische Frühschriften, Dietz 1953. 27. 1.

ból, végtére minden rankeizálás ellenére is bármikor hivatkozhat az illető nép kollektív szellemének, vagy kimagasló lángelméinek nagy kultúrateremtő aktusaira, amelyek állítólag minden külső feltételtől függetlenül új törekvéseket és eszmeáramlatokat szülnek. De a szellemtörténeti módszer igenis elősegíti a reakciós társadalmi érdekekből következő kozmopolita színezet kialakítását éppen annak következtében, hogy az eszmék leszármazásának kutatásában — mint az előző fejezetben kiemelttem — képtelen az új törekvések keletkezésére racionális magyarázatot adni. Minthogy nem kutatja az eszmék születésének és terjedésének anyagi alapjait, azért az új eszmék, életformák, művészeti és kulturális törekvések misztikus születésének kínját elegendő egyszer átélnie ahhoz, hogy ne kíváncsozzék újabb és újabb szülési aktusokba bonyolódni. Könnyebb megoldás számára, ha az eszme születési helyéről, mint egy ősforrásból árad szét a különböző égtájak felé. Ha ellenben az adott társadalmi fejlődés anyagi folyamatainak kutatásából indulunk ki s az objektív társadalmi viszonyok visszatükrözését látjuk a politikai-szellemi törekvésekben, akkor eleve arra vagyunk kötelezve, hogy az adott társadalmi viszonyok ideológiai visszatükrözésének formáit kutassuk, kirajzolva ily módon a politikai-szellemi fejlődés valóságos fővonalait. Ennek megfelelően alakul át — mégpedig mind az anyagi, mind a szellemi kultúra esetében — az idegen hatás vizsgálatának kérdése. Egyszeriben megszűnik az a hamis látszat, mintha a külső a „hatást” gyakorló oldal lenne az egyedül aktív s az átvevő oldalra passzív. Aktivitás és passzivitás helyet cserélnek egymással, egyik átmegy a másikba: az aktívból passzív, a passzívból aktív lesz, mert minden kívülről érkező hatás csak annyiban válik valóban elevenné, amennyiben az adott társadalom belső szükségletei kondicionálják. A befogadó aktív átvevővé válik s a ható oldal olyan passzív jelenséggé, amelyben az átvevő nemcsak saját szükségleteinek megfelelően válogat, hanem amelyet az átvétel aktusában egyre jobban át is alakít, hozzáidomítva az új konkrét életfeltételekhez. Persze van átvétel és átvétel. Ahol az átvételre ösztönző anyagi és társadalmi feltételek szűkkörűek s átmeneti, múló jellegűek, ott az átvétel a kölcsönzés nyers, durva formáin rendszerint nem halad túl. Ahol viszont tartós és állandóan fejlődő társadalmi szükségletek képezik az átvétel alapját, ott a szükségletek fejlődésével párhuzamosan egyre mélyebben asszimilálja az idegent, míg végül saját konkrét szükségleteinek és lehetőségeinek megfelelően fejleszti tovább.

Felfogásuk problematikus oldalát maguk a szellemtörténészek is érezték. Éppen ezért eleget beszéltek magyar tradíció és idegen hatás viszonyáról. A ható fél számukra mégis Európa maradt s a passzív fél a magyarság, ami nem gátolta őket abban, hogy ott és amikor erre szükségük volt, az átvételt a magyar nemzeti érdekektől akár legidegenebb formájában is, mint tősgyökeresen magyart mutassák be. Így lesz a Habsburg-Magyarország a „keresztény nemzeti” állam, a szentistváni állam törzséből fakadó új hajtás, amely ráadásul maga is „törzzsé” válik, így lesz az idegen barokkból egyszeribe magyar barokk a XVIII. sz.-ban, a „politikai romantikus” Széchenyiből a „keresztény germán törzs új hajtásából” tősgyökeres magyar stb.

A szellemtörténet kozmopolita jellege csak akkor kezd társadalmi-politikai teherré válni, amikor a nyílt fasizálódás megindul s az egyre nyomasztóbb függést az idegen imperializmus érdekeitől, hangoskodó magyarkodással leplezik. Most egyre határozottabban előtérbe kerül a belső erőkből történő, irracionalisztikusan felfogott kultúrateremtés mozzanata.

„Legyünk tisztában azzal — írta Deér József, erősen fasiszta színezetű könyvében, a Pogány magyarság Keresztény magyarságban³³ —, hogy történetünk igazi mibenléte nem a „hatások” és „sajátosságok” ellentétén vagy arányán fordul meg. Történetek és történnek átvételek, mint ahogyan voltak és vannak hatásokból le nem vezethető jelenségek, melyeknek pusztá szembeállításá azonban nem magyarázhatja meg a magyarság műveltségének létrejöttét és lényeges vonásait. A kultúrateremtés mozzanata itt a döntő s ennek megfelelően a kérdés is oda módosul, hogy vajon a magyarság mint népegyéniség, cselekvő módon hozzájárult-e mai keresztény és európai műveltségének kialakításához? Rendelkezett-e oly népi életformával, mely a germánokhoz hasonlóan képessé tette őt az idegen hatásoknak nemcsak befogadására, hanem azoknak egyéni, csak magyar átfogalmazására?”

Magánál Szekfűnél is előtérbe kerül a nemzeti jellegzetesség hangsúlyozása, nála viszont a német fasizmussal szemben.

Radikálisan azonban csak Mályusz Elemér vetette fel a kozmopolita jelleg felszámolásának követelményét az Egyedül Vagyunk hasábjain megjelent cikksorozatának könyvvé bővített változatában a Magyar Történettudományban, amelyben — bármik voltak is a szerző szubjektív németellenes illúziói — a magyar történettudomány német mintára történő fokozott fasizálódását sürgeti:

„A szellemtörténet egyeduralkodója, ha valóság lenne egyik magyar teoretikusának, Joó Tibornak a követelménye, hogy a szellemtörténet tekintessék azonosnak a „helyes és teljes történet szemlélettel”, több szempontból is aggályosnak látszik. Nagyon kevés, a semminél alig valamivel több lehetőséget nyújt arra, hogy a magyar fejlődés sajátos jellege, egyénisége kifejlődésre jusson. Amilyen jól érzékelteti, hogy művelődési törekvéseink a nyugati fejlődésnek a részei voltak s így szellemi életünknek a Nyugattal való összeforrottságát számtalan példával bizonyíthatja, éppen olyan egyoldalú értékelés alá veti múltunkat. Lépten-nyomon azt deríti ugyanis ki, hogy művelődésünk csak követte a nyugatit, s mert hosszabb-rövidebb idő telt el a külföldi kezdeményezés és a hazai reagálás között, ebből a tényből művelődésünk másodrangúságára enged következtetést, meg arra is, hogy a külföld, ez vagy az a náció volt tanítómesterünk, magunknak pedig a tanítvány szerepe jutott évszázadokon keresztül. Aminek alapján ismét igényt emelhet a legtöbbit adó mester, hogy a jövőben is porázon vezessen minket”.³⁴

Végleg azonban sem a konszolidációs, sem a fasiszta szellemtörténet nem tudott megszabadulni kozmopolitizmusától, hiszen alapvető koncepciójával kellett volna szakítania. E koncepciót azonban csak kiélezi és elmélyíti s vele együtt a kozmopolitizmust is kiélezi és elmélyíti a német Kulturkreislehre-ből, kultúrkörelméletből átvett mozzanatok, amelyek a magyar kultúrfölény hírhedt elméletének legfőbb elméleti-módszertani támasztékai.

³³ Egyetemi nyomda 1938. 266. l.

³⁴ Bolyai Akadémia kiadása é. n. 52—53. l.

К КРИТИКЕ ИСТОРИИ ДУХОВНОЙ ЖИЗНИ В ВЕНГРИИ

Йозеф Сигети

Настоящая работа представляет собой предложение статьи, опубликованной под подобным заглавием в «Философском Ежегоднике» 1952 года. Она занимается проблемой национализма и космополитизма.

Радикальное выключение концепции общественного развития из исторического восприятия, которое исполнено историей духовной жизни более последовательно чем остальными буржуазными историческими пониманиями, в сильнейшей мере укрепляет национализм, который всегда присутствовал в буржуазном мировоззрении. Именно благодаря исключительности национального восприятия «национальная» историография загородила перед собой путь к правильному пониманию национальной истории, связанной с общим человеческим прогрессом. В противоположность этому, марксизм исследует исходя из общего человеческого прогресса отдельные особенности национальных движений, и прежде всего их совпадение с главной линией общественного прогресса.

В то же время история духовной жизни Венгрии отличается тем, что она опиралась на культуру запада. Именно поэтому национальная история духовной жизни превращается в свою противоположность — в космополитизм. Она призналась в своем национализме, однако, прикрыла свой космополитизм. Но это не изменяет того факта, что политическая концепция венгерской реакции определялась сплетением национализма с космополитизмом.

A CONTRIBUTION TO THE CRITIQUE OF THE HISTORY OF IDEAS IN HUNGARY

by

József Szigeti

The present study is the continuation of the author's essay published in the 1952 volume of the Year-Book of Philosophy under a similar title and deals with the problem of nationalism and cosmopolitanism.

Radical elimination of the concept on social progress from the comprehension of history, which is accomplished by the history of ideas more consistently than by decadent products of any other shade of the bourgeois view of history, reinforces nationalism always present in the bourgeois view of history to an extraordinary extent. «National» historiography obstructed its own way to real understanding of national history as related to universal human progress precisely by making nationalism its sole view-point. Marxism on the other hand sets out from the interests of universal human progress and examines national movements and their positive characteristics first of all from the point of view: whether and how far they coincide with the main trend of social progress.

Hungarian history of ideas is at the same time characterized by its dependence on the West. The nationalistic history of ideas is transformed hereby to its own antithesis: it becomes cosmopolitan. The history of ideas confessed its nationalism but tried to hide its cosmopolitanism. This however does not modify the fact, that the political conceptions of reactionary forces in Hungary were determined by the intertwining of nationalism and cosmopolitanism.

ZUR KRITIK DER UNGARISCHEN GEISTESGESCHICHTE

József Szigeti

Diese Studie ist die Fortsetzung eines Aufsatzes, der unter ähnlichem Titel im Jahrg. 1952 des Philosophischen Jahrbuchs erschien. Sie befasst sich mit dem Problem des Nationalismus.

Durch die radikale Ausschaltung der Konzeption des sozialen Fortschritts aus der historischen Auffassung, welche in der Geistesgeschichte konsequenter, als in allen anders

abgetönten Verfallsprodukten der bürgerlichen historischen Anschauung durchgeführt erscheint, wird der Nationalismus, der ja in der bürgerlichen historischen Anschauung von jeher enthalten war, im höchsten Grade verstärkt. Die »nationale« Geschichtsschreibung liess einzig und den nationalen Standpunkt gelten und versperrte vor sich eben dadurch den Weg des richtigen Verständnisses der nationalen Geschichte, in ihren Zusammenhängen mit dem universellen menschlichen Fortschritt. Dagegen erforscht der Marxismus die konkreten Eigenarten der nationalen Bewegungen aus dem Standpunkt des allgemeinen menschlichen Fortschritts und untersucht vor allem, in wieferne diese mit der Hauptrichtung des sozialen Fortschrittes zusammenfallen.

Demgegenüber wird die ungarische Geistesgeschichte durch die Anlehnung an den Westen gekennzeichnet. Dadurch schlägt die nationalistische Geistesgeschichte in ihren Gegensatz um: sie wird kosmopolitisch. Die Geistesgeschichte gestand ihren Nationalismus, aber sie verhüllte ihren Kosmopolitismus. Dies ändert jedoch nichts an der Tatsache, dass die politische Konzeption der ungarischen Reaktion durch die Verflechtung des Nationalismus und des Kosmopolitismus bestimmt wurde.